

UYGUR MANİHAİZMİNDE TANRI KELİMESİNİN MUHATABI OLAN UNSURLAR

Özet

Türkler tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren eski dini inançları her zaman bir araştırma konusu olmuştur. Türkler, çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları ve ipek yolu ticaretinin merkezinde bulunmaları sebebiyle yaşadıkları çağın en sosyal halklarından birisi olmak durumundaydılar. Diğer milletlerle olan yoğun etkileşimler sonucu, hayatın her alanında olduğu gibi inanç alanında da pek çok ithal unsur Türk telakkisine girmişti. Bu nedenle Türklerin itikadi düşüncelerinin ve zihinlerine yerleştirdikleri din anlayışının köklerine inebilmek için dini ritüelleri ve dinin gündelik hayattaki tezahürünü incelemek bizi tümüyle doğru sonuca ulaştırmayacaktır. Zira bu ritüellerin büyük bir kısmı ithaldir. Türklerdeki din anlayışının köklerine inmede daha doğru sonuca ulaştıracak yol, Türklerin “tanrı” anlayışlarını incelemekten geçer. Biz bu çalışmada, Uygur Manihaizminde Tanrı kelimesinin karşılığı olan unsurları inceleyerek bunları diğer dillerdeki karşılıkları ile mukayese edeceğiz. Ayrıca bu unsurların Manihaist hikâyedeki rollerini, diğer dillerde yazılmış Manihaist vesikaları mukayeseli inceleyerek açıklayacağız. Bu şekilde Manihaist Uygurların tanrı telakkilerini anlamaya çalışacak, yapabildiğimiz ölçüde bu anlayışın köklerine inmeye çalışacağız.

ULUSLARARASI TÜRK
DÜNYASI
ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ
INTERNATIONAL
JOURNAL OF TURKISH
WORLD STUDIES
CİLT 5 / SAYI 3 /
TEMMUZ 2022

**Sorumlu Yazar
Corresponding Author**

Ali İhsan USTA

aliihsanusta491@gmail.
com

**Gönderim Tarihi
Recieved**
11.06.2022

**Kabul Tarihi
Accepted**
08.07.2022

Atf
USTA, Ali İhsan
(2022). “Uygur
Manihaizminde Tanrı
Kelimesinin Muhatabı
Olan Unsurlar”,
*Uluslararası Türk
Dünyası Araştırmaları
Dergisi*, (5/3), 11-56.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Manihaizm, tanrı, tengri, Türk Kültürü, Uygur Manihaizmi, Tengricilik.

THE ELEMENTS IN UYGHUR MANICHAISM CALLED “GOD”

Abstract

Since Turks appeared at the stage of history, their old religious beliefs have always been an obscurity and research topic. The reason that Turks lived in an extended geographical area and being at the center of Silkroad, they had been one of the most social people of their age. Like in every field of life, in their religious belief a lot of imported elements took part in Turks' mentality as a result of their intense interaction with other nations. Therefore, to get to the root of Turks' religious belief in their minds, searching religious rituals or the appearing of daily religious life won't lead us an exact result. Inasmuch as a major part of these rituals are imported. The best way to have an exact result to get to the root of Turks' religious mentality is examining their mentality of “god”. In this study we will examine the elements equaled to the word “god” in Uyghur Manichaeism and compare them with the equivalents in other languages. Furthermore, we will explain the roles of these elements in Manichaeist story by examining the same elements in the Manichaeist fragments written in other languages. In this way we will try to understand Manichaeist Uyghurs' viewpoint of god and get to the root of this mentality.

Key Words: Old Uyghur, Manichaeism, god, tengri, Turkish Culture, Uyghur Manichaeism, Tengrism

Giriş

Türkler için yerleşik hayata geçmek her zaman bir arzu idi. Her ne kadar steplerdeki üstünlükleri ve caydırıcı harp sanatlarının farkında olsalar da Çin'in dingin ve sakin yaşantısı, renkli pazarları, ipeği ve kültürü Türklerin her daim ilgisini çekmekteydi. Türklerde yerleşik bir hayat arzusu bazen bir hayranlık neticesinde, bazen ise tamamen politik, üzerine düşünülmüş, mantıklı sebeplerle tezahür etmiştir. Örneğin Taspar Kağan zamanında Göktürkler, Asya'nın en güçlü devleti haline gelmişken ve iki fırkaya ayrılmış olan Çin'in tamamını vergiye bağlamış bir vaziyetteyken dahi Taspar Kağan, tesadüfen(!) karşılaştığı bir Çinli rahibe Çin'in bu maddi ve kültürel zenginliğinin sebebini sormuş, rahip de ona “Bunun sebebi Budizm'dir” demiş ve Taspar Kağan haraca bağladığı

Çin'e hayran bir vaziyette memlekete Budist sutraları getirip pagodalar inşa ettirmişti (Taşağıl, 2019: 34-35). Yine Bilge Kağan, kaleler, surlar ve Budist tapınakları inşa etmek arzusunda bulunmuş lakin bilge vezir Tonyukuk şu sözler ile Bilge Kağan'ı bu fikrinden vazgeçirmiştir:

“Bizim düşmana karşı uzun zaman direnebilmemizin sebebi, sadece su ve otları izleyerek yaşamamız, oturduğumuz yerin devamlı olmamasıdır. Eğer kale ve surlar yapıp yerleşir, eski adetlerimizi değiştirirsek, günün birinde mağlup olur ve T'ang tarafından yutuluruz.” Ayrıca Tonyukuk devam eder: “Mabet ve tapınaklarda yapılan ibadet ile insanlar, insancıl ve zayıf olarak yetiştirilmektedir. Mücadeleci olmanın, savaşmanın ve güçlenmenin yolu bu değildir...” (Togan vd., 2020: 295).

Göçebeleri kontrol etmek kolay değildir. Göçebe Türkler, sürekli olarak konfederasyona isyan ederler, Çin ile gizli kapaklı işler çevirip Kağan'a isyankâr olurlar, üstelik ortada bir sebep de yoktur. Kısacası göçebeleri idare etmek zordur. Bilge Kağan, Orhun yazıtlarında şöyle söylemektedir:

“Otuz artuķı bir yaşıma arluķ bodun buņgsuz |er|ür barur erkli yağı boldı...”

“Otuz bir yaşında Karluk milleti sıkıntısız, hür, serbest iken, düşman oldu...” (Ergin, 1994: 41).

Yine T'ang Hanedanı Yıllıklarında şöyle bir pasaj geçmektedir:

“Türklerin bölükleri pek çok olduğu için, gönüllerine muhalefet duygusu hâkimdir, yani her birinin kendi fikri vardır ve kısacası başkasının fikrini dinlemek istemezler...” (Togan vd., 2020: 289).

Hayat boyu müteselsil ve sebepsiz isyanlarla mücadele eden kağanlar için yerleşik, İbn Haldun'un tabiri ile “kanunlarla boynu bükülmüş” bir toplumu idare etmek çok büyük bir arzu olsa gerek...

Bu şekilde muhtelif yerleşme denemelerinin ardından bu işi layığı ile başaran kişi Uygur kağanı Böğü Kağan olmuştur. Çin'de patlak veren bir iç isyan sebebiyle Çin İmparatoru, Böğü

Kağan'dan yardım ister. Böğü Kağan bunun üzerine Lo-Yang şehrine gider ve şehri isyancılardan temizledikten sonra bir güzel yağma eder. Kağan orada Soğdak tüccarlarla tanışır ve onlardan Manihaizm'i öğrenir (Grousset, 1980: 129-130). Aşağıda inceleyeceğimiz "Manihaizm'i kabul metni"nde de göreceğimiz üzere bu dini siyaseten değil, içtenlikle kabul etmiş gibidir. Dini kabul ettikten sonra kendisine Manihaizm'in ve Manihaistlerin koruyuculuğu misyonu yüklenmiş ve Manihaizm ile ilgili çeşitli İranî kaynaklı unvanlar almıştır. Halife Muktedir zamanında Horasan hükümdarı, gizli yürüttükleri dinî işleri açığa çıkan 500 kadar Manihaist'i öldürmeye yeltenmiş, bunun üzerine Dokuzoğuz Hakanı, Horasan valisine elçi göndermiş ve "Benim ülkemde senin ülkedeki Manihaistlerden kat kat fazla Müslüman var" diyerek herhangi bir Manihaistin katli durumunda Müslümanları öldüreğine dair yeminler etmiştir (İbn. Nedim, 2019: 1050). Bu olay, Kağan'ın, "dinin koruyuculuğu" misyonunu göstermesi bakımından önemlidir.

Böylesine köklü bir değişikliğin elbette muhalifleri de olacaktı. Baga Tarkan, ciddi bir Manihaizm düşmanı olmuştur ve bu işe şiddetle karşı çıkmıştır. Nitekim ilerleyen yıllarda Böğü Kağan'ı öldürüp yerine geçmiştir.

Manihaist Uygurların dilleri ve dinleri çok çeşitli yabancı unsurlardan etkilenmişti. Tamim bin Bahr'in ifadesine göre Uygur şehirleri dini açıdan oldukça kozmopolit bir yapıya sahipti (Minorsky, 1948: 283). Zaten evvelce bazı Türk boylarına tesir etmiş olan Budizm'le ilgili terimler de Türklerin diline yerleşmişti. Aynı yıllarda Şakîk-i Belhî'nin (r.a.) Türkistan'da bir Karluk iline gittiği, orada bir puthaneye giderek Budist bir putperest ile görüştüğü kayıtlara geçmiştir (Attar, 2002: 1-233). Böylesine bir karmaşanın ardından bugün kaynaklara göz atıldığında, Budizm, Manihaizm dinleri ve kadîm Türk inancındaki dinî terimler birbirine girmiş durumdadır. Daha sistemli yayıldığı için midir bilinmez, bu istilâh alışverişiyle İslam dini, kayda değer bir etkileşime girmemiştir. Bütün bu karmaşaya ek olarak Manihaizm terimleri dahî kendi içinde dilden dile değişmektedir. Kıptice, Toharca, Partça, Orta Farsça, Soğdca ve Süryanice kaynakların her birinde, aynı tanrı farklı isimlerle adlandırılmaktadır. Bu

sebeptendir ki tahminimce Türk boylarından da hangi kavim dini kimden öğrendiyse onun terimlerini almış; ortaya, aynı tanrıya farklı isimler veren farklı Uygur vesikaları çıkmıştır. Örneğin Wişparkâr Tengri'nin çok sayıda farklı ismi metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Uygurlar kimi Tanrı isimlerini tercüme etmişler, kimini ise duydukları gibi almışlardır. Üdsüz Tengri, Kemici Tengriler, Tegretguçi Tengri gibi tanrılar tercüme edilen tanrı isimlerine örnektir.

Uygur Manihaizmindeki Tanrı anlayışı da diğer Manihaist milletlerin telakkilerine göre farklılıklar arz etmektedir. Çalışmamızın konusunu teşkil eden bu hususta, Uygurların tanrı dedikleri unsurları, diğer kaynaklarla mukayese ederek tek tek inceleyecek, bu surette Manihaist Uygurların tanrı telakkilerini anlamaya ve bu anlayışın kökenlerine inmeye çalışacağız.

Tanrı Kelimesinin Muhatabı Olan Unsurlar

Azrua Tengri: Ezrua, Zurvan, Ululuğun Babası, Ezelî, İl'li, devletli, Tanrılar Hânı, Üdsüz (Özbay, 2014: 32), Zaman (DMP, 384), Adil (O.F.) (DMP, 107), Cennetin Yöneticisi (OF) (DMP, 342), İtaat Bekleyen (OF) (DMP, 309)

Zurvân; Orta Farsça'da Zaman demektir ve geleneksel İran inancı olan Zurvanizm'in bir figürüdür. Nitekim Türkler de Mani dinine girdiklerinde kelimenin bu ezeliyet/ebediyet karakterini korumuş ve Üdsüz (Zamansız, zamandan münezze) şeklinde kelimeyi birebir tercüme etmişlerdir.

“Tengrim siz törösüzün üdsüzke kentü özüngüz yazınsar siz...”

“Efendim, siz kanunsuzca Üdsüz'e karşı günah işlerseniz...” (Özbay, 2014: 32).

“Künin sanı yok olar tirig özining...” (Clark, 2013: 263).

“O'nun diri özünün karşısında günlerin sanı yok olur(günler önemsiz kalır)”

Türklerde, önceki yıllarda İranî kavimlerle etkileşimin bir neticesi midir yoksa Türklerin kadim inançlarından gelen bir unsur mudur bilinmez, Manihaizm'den önce de tek/en yüce

Tanrı'ya Zaman kavramlarıyla hitap edildiği mevcuttur. Nitekim Orhun Kitabelerinde geçen:

“Öd Tengri aysar, kişi oğlu kop ölgeli törümüş.”

“Zaman Tanrısı öyle buyurunca insanoğlu hep ölümlü yaratılmış...” (Tekin, 1998: 52-53) ibaresi bunun en önemli delilidir.

Ezrua Tanrı, muhtelif kaynaklarda 4 unsurla oluşmuş şekilde verilir. Bunlar yer yer dört yüz olarak geçer. Zâtı, Işık, Güç ve Bilgelik unsurları beraberce Ezrua tanrını anlatır.

“Tengri yaruğ küçlüg bilgeke yalvarar biz” (Arat, 2007: 12). “Tanrı, nurlu, kudretli, bilgeye yalvarırız.”

Bu dört unsur ayrı ayrı incelendiğinde ise Manihaizm'deki diğer figürlere işaret ettikleri görülür. Reşit Rahmeti Arat, henüz bir şey söylemek için erken olduğunu ifade etse de E. Waldschmidt ve W.Lentz'in ifade ettiği ve benim de kanaat getirdiğim üzere bu metnin orijinali olan şimalî İnanca metnin mezkûr bölümünün Almanca tercümesi de şu şekildedir: “Zu Gott, Licht, Kraft, Weisheit” (Waldschmidt & Lentz, 1933: 74). Arat, bu metinde yaruk, küçlüg ve bilge kelimelerinin Tanrı'nın birer sıfatı olarak kullanıldığını, İnanca metinde ise bu dört unsurun ayrı ayrı verildiğini, özellikle Küçlüg kelimesinin bu hususta tereddüte yer bırakmadığını iddia ediyor ancak Prof. Asmussen'in İbn-i Nedim'in Fihrist'inden yola çıkarak oluşturduğu cedvelde (Asmussen, 1965: 221) görüleceği üzere;

I	Allah	Azrua tārri	Amranmak
II	Nūruhū	Kün Ay tārri	Kertkünmak
III	Quvvatuhū	Küçlüg tārri	= beş tārri Korkmak
IV	Hikmatuhū	Burhanlar	Bilgā bilig

Bu dört unsur, Tanrı'nın birer sıfatı değil, ayrı ayrı anlamlar ifade eden, hepsi bir araya geldiği vakit de Ezrua Tanrı'ya işaret eden bir dörtlemidir. Muhteva açısından da neredeyse aynı olan bu iki metinden Türkçe olanı, muhtemelen

Şimalî İrancı olanın tercümesidir. Bu hususlar dörtlülük kavramını açıklayacaktır.

Azrua Tanrı, Gnostik inançlarda karşımıza çıkan bir çeşit Deus Otiosus karakteri göstermektedir. Nitekim birinci yaradılıştaki kötü güçlerle mücadele etmesi için Ög Tengri'yi yaratmış/uyandırmıştır. Direkt olarak karanlıkla kendisi mücadele etmemiştir. Yahut evreni yaratan da Azrua Tanrı değildir. Ve yine her kıraatte ve virdde ismi çokça zikredilmez. Ancak Huastuanift adı verilen Uygurca tevbe metninde, günahların zikredilip sonrasında Tanrı'dan bağışlanma dilendiği görülür. Metin boyunca Bu Tanrı'dan başka hiçbir tanrıya tevbe edilmez. Tekil bir surette "Tanrım" diye hitap edilen bu tanrı Ezrua tanrı olsagerektir. Diğer tanrılar ile ilgili bağışlanma, kurtarılma dualarının olduğu vesikalar mevcut. Ancak bu tip bir günah çıkarma metninde tevbe edilen tanrı tek bir tanrıdır.

Profesör Burkitt'in de ifade ettiği gibi, Manihaistlerin tam olarak neye tanrı dedikleri pek açık değildir (Burkitt, 1925: 49). Yine Gnostik dinlerin temelinde olan iki prensip, iki kök anlayışı burada da mevcuttur. Uygurların İki yıldız dediği bu düalist anlayışa göre ezeli ve ebedi olan biri aydınlık, birisi karanlık iki ayrı madde, iki ayrı diyar vardır. Bu iki diyar başlangıçta ayrı iken sonradan karanlık diyarın faaliyetleri sonucunda karışmışlardır. Burada Azrua Tanrı denilen en yüce ilah, yer yer bu aydınlık diyarda ikamet eden bir tanrıdır yer yer ise aydınlığın kendisidir. Esasında insanoğlunun bunu tasavvur etmesi için çeşitli unsurlar verilmiştir. İki Ağaç denilen benzetmede Hayat Ağacı ve Ölüm Ağacı tasvir edilir. Bununla beraber Azrua ve Ehrimen (ET: Şımnu) tasvirleri vardır. Buna göre Azrua iyilik tanrısı, Ehrimen (Şımnu) kötülük tanrısıdır. Ancak Ehrimen, tanrı olarak nitelendirilmez. Tanrı olmanın ön koşulu aydınlık tarafta olmaktır.

"O zamandan beri Tanrım, şeytanca davranışlarla günahkâr Şımnu aklımızı başımızdan aldıktan sonra düşüncesiz, akılsız hale geldiğimiz için bütün aydınlık ruhların aslına ve temiz, aydınlık Ezrua tanrıya karşı ne kadar günah işleyip hata yaptıysak; ışık ve karanlık, tanrı ve şeytanın esası birdir dediysek; diriltirse tanrı diriltir, öldürürse tanrı öldürür

dediysek; iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek; ölümsüz tanrıları yaratan o dediysek; Hormuzta Tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek; Tanrım ezelden beri farkında olmadan tanrıya yalan söyleyerek böylesine büyük küfürlerde bulunduysak ya da böylesine affedilmez günahlar işlediysek, Tanrım şimdi günahtan arınmayı diliyorum, Kutlug Bars.” (Özby, 2014: 92).

Şeytanca davranışlarla günahkâr Şimnu ifadesinde Şimnu (Ehrimen) tanrı, Yāk (şeytan) ifadesi ile anlatılıyor. Clauson kelimeyi açıklarken “yak: Tengri karşıtı-zıttı. Şimnu kelimesi ile aynı anlamda” der (Clauson, 1972: 910). Günümüzde tanrı kelimesinin kullanılış biçimince Şimnu, Manihaizm’in karanlıklar tanrısıdır. Ancak Uygur Manihaizm’inde böyle bir anlayış yoktur. Tanrı kelimesi, iyi olan, ışıklı olan şeyler için kullanılır. Karanlıklar Tanrısına tanrı değil, şeytan denir. Öyle ki ona tanrı demek dahi büyük günahdır:

“yetinç ymä södü bärü äki agulug yol başına tamu kapıgına azguruglı yolka kim tesär, bir igid nomug törög tutugma, äkinti ymä yäkkä täñri tepän yükünç yükünümä.” (Özby, 2014: 84).

“Yedinci olarak da eğer birisi “İki zehirli yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola (nasıl girilir?)” diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi) yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana “tanrı” diyip secde etmektir!”

“tirgürser tengri tirgürür, ölürser tegri ölüür tedimiz erser, edgüg anıgag kop tengri yaratmış ol tedimiz erser...” (Özby, 2014: 79).

Görüldüğü gibi Uygur Manihaizm’inde “diriltirse tanrı diriltir, öldürürse tanrı öldürür dediysek, iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek (bizi bağışla)” ibareleri mucibince, kötülükleri yaratan bir kötülük hâlıkı vardır ve bu düalizmin neticesidir. Ancak bu varlığa kesinlikle tanrı denmez! O ezeli ve ebedi olan bir şeytan’dır. Tanrısal özellikler göstermez zira yaratma işi tek başına tanrı olmak için yeterli değildir. Tanrı olmak için ışıklı tarafta olmak, temiz olmak gerekir. Ayrıca şeytanın gücü Ezrua Tanrı ile mukayese edilemez. Karanlık

yerin tanrısının kendi çapında bir gücü vardır lakin Ezrua Tanrı mutlak güçlü ve galiptir.

“ymä yäkkä içgäkkä täñri tepän tınlığı turalığı ölürüp yüküntümüz ärsär, ymä burhan tepän igid nomka uduntumuz tapıntımız ärsär kut kolu yüküntümüz ärsär, täñrika yazınıp yäkkä tapıntımız ärsär täñrim amtı ökünür biz manastar hirza.” (Özbay, 2014, 85).

“Yine şeytana, iblise tanrı diyerek canlıları öldürüp secde ettiysek yine peygamber diyerek yanlış öğretiye inanıp tapındıysak ve (şeytandan) inayet dilediysek tanrıya (karşı) günah işleyip şeytana taptıysak tanrım şimdi günahattan arınmayı dileriz.”

Zerdüştilikte Ahura Mazda (iyilik tanrısı) ve Ehrimen (kötülük tanrısı), en büyük tanrı Zurvân'ın yarattığı iki kardeş olarak tezahür etmektedir (Gündüz, 2003: 28, 279-284).

Manihaistler ise bu görüşe kesinlikle karşıdır. Onlar:

“hormuzta täñrili şimnulı inili eçili ol tedimiz ärsär...” (Özbay, 2014: 79).

“Hormuzta tanrı ve Şimnu kardeştir dediysek...(bizi bağışla)” derler.

Azrua Tanrı'nın bir çeşit madde mi yahut şahıs mı olduğu konusundaki bilinmezlikten bahsettik. Azrua bir zât ise, deus otiosus konumunda bir tanrı karakteri gösterir. Nitekim Ög Tengri'yi yaratmış/uyandırmıştır. Lakin Azrua tanrı bir madde ise, kainat karanlık ile aydınlığın karışmasından ortaya çıktığı için bir çeşit sudur felsefesi karşımıza çıkmaktadır. Yaradılış meselesi bizim konumuzun dışındadır.

Ög Tengri: Anne Tanrı, Hayatın Annesi. Sür: Emma d'Hayye (Jackson, 1932: 321), Ar: Ummu'l-Ahyâ, OF: Mâder-i Zindegân, Bilge (LC, 213), Ses (ün, voice) (LC, 219).

Türkçede Tanrıça kelimesi yoktur. Tanrıça, Sırpça kaidelere göre türetilmiş 'Dişi Tanrı, İlâhe' anlamındadır. Türkçede bir ilahi varlık dişil karakter de gösterse tanrıdır.

Ög Tengri, Manihaist Uygurların kutsal yemek duasında okudukları “12 Ulular Kıraati”nde Ezrua Tanrı’nın isminden sonra ikinci sırada zikredilir:

“ekinti bilge ög tengri...” (Clark, 2013: 211).

“İkinci olarak: Bilge Anne Tanrı...”

Hayatın Annesi ilk uyandırılan kişidir. İlk Yaradılış’ın ilk mahlûkudur. Aynı zamanda ilk insan olan Ohrimazd’ın (Hormuzta) annesi olarak geçer. Ög Tengri, Hormuzta’yı uyandırmıştır (Tokyürek, 2011: 485).

Hayatın Annesi, Azrua’nın eşi yahut ilk insan olan Hormuzta’nın kan bağı ile annesi değildir. Azrua çağırır ve Ög Tengri var olur. Ög Tengri de aynı iradeye sahiptir ve o da Hormuzta’yı çağırır ve Hormuzta peyda olur.

Theodoros bar Konai’nın nakline göre Hormuzta arkonların eline düştükten sonra Hayatın Ruhu onu kurtarmak için gitmiş ve oğullarından üçüne arkonları öldürmeleri ve derilerini yüzüp Hayatın Annesine götürmeleri talimatını vermiştir. Hayatın annesi de o derileri gökyüzüne geçirmiş ve 10 adet sema meydana getirmiştir. Bedenlerinden kalan artığı ise karanlık tarafa fırlatmışlardır (Jackson, 1932: 185).

Hormuzta Tengri: Hormuzta, Ohrimazd, Hürmüz, Soğdca: Xurmuzda (LC, 222), OF: Gryw Hsyng = İlk İnsan (DMP, 164), Sav(konuşma, nutuk) (LC, 219-226), Erdemli (LC, 221), 'whrmyzd, = Ohrmezd = İlk İnsan (DMP, 67), Yarlakançuçi(Merhametli) (Le Coq, 1936: 19)

Yemek duasında okunan 12 Ulular Kıraati’nde 3. sırada yer alır.

“üçünç artamlig xormuzta tengri” (Clark, 2013: 211).

“Üçüncü olarak erdemli Hormuzta tanrı”

İlk insan olarak kabul edilir ancak bizim bildiğimiz Adem değildir. Bu ilk insan daha ziyade ruhani bir yaratıktır. Karanlık ile savaşmak için Ög Tengri tarafından çağırılmıştır. Beş Tanrı adı verilen beş adet element/giysi/silahtan mütecehhizdir. Bunları ileride açıklayacağız.

“hormuzta t nri, beş t nri birle kamağ t nri l r söz in l ğ n y kk  s ng řđali k lti inti.” ( zbay, 2013: 78).

“Hormuzta Tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrı lar s zleşerek Őeytanlarla savaşmak için geldiler, indiler...”

Hormuzta silahlarını kuşanıp karanlıklar diyarına savaşmaya gider ancak sonuç hüsrandır. Hormuzta esir edilmiş ve beş silahı arkonlar tarafından yutulmuştur. Kimilerine göre Hormuzta o beş elementi yem olarak arkonlara atmıştır (Burkitt, 1925: 25).

Theodoros bar Konai ve yine ehemmiyetli bir kaynak olan The Acts of Archelaus’tan nakledildiğine göre, Hormuzta esaret altındayken Azrua tanrıya Şöyle yalvarmıştı:

“Ben bir insanım, ışığın ruhu, yaşıyorum, ışıldıyorum. Şimdi ben yabancılaştım.”

“Ben ilk yabancıyım! Tanrı Zurv n’ın(Azrua)  ocuğu, hükümdarların oğlu.” (Jackson: 1932: 256-257).

Burada yabancılaşmadan kasıt zulmet  leminin ortasında kalan, aydınlık tarafa ait olan Hormuzta’nın yalnızlığıdır.

Bu yakarışı duyan Azrua, bir kurtarıcı olarak Wişparkar’ı, Hormuzta’yı kurtarması için gönderir.

Prof. Esmailpour’un, Part a ve Kıpti ce metinlerden naklettiğine göre; (Esmailpour, 2005: 61-62) Hormuzta, zengin hazinelerle dolu bir gemide seyahat etmektedir. Karanlık bunu gördüğü vakit derhal en seçkin hırsız ifritlerini gemiye gönderir. Arkonlar bütün m cevher tı çalarlar. Hormuzta Arkonlar tarafından bir çukura hapsedilmiş, baygın vaziyette yatmaktadır. Bir süre sonra ayılır ve Hayatın Annesine yalvarır. Hayatın Annesi de oğluna bir kurtarıcı göndermesi için Azrua Tanrı’ya başvurur. Azrua Tanrı, Hormuzta’nın gemisinin saldırıya uğradığını, d mencisinin yaralanıp esir alındığını işitince bir kurtarıcı gönderir ve kurtarıcıya: “R zg rın gemiyi sürüklediği yere git, onu  ek ve geri getir! D menciye rehberlik et ve gemidekileri buraya getir. Karanlığın topraklarını kürelerle alt üst et! Tanrının gemiye koyduğu m cevheratı geri getir. Arkonların ise tac-  tahtını harab et!” der.

Bu ikinci hikâyedeki “dümenci”ye Türkçe metinlerde “kemiçi tengriler” şeklinde yer verilmektedir.

Hormuzta'nın öne çıkan bir diğer tarafı ise merhametli ve yumuşak başlı (yımşakı) olmasıdır. Türkçe bir metinde ilginç bir pasaj vardır:

“Hormuzta Tanrı merhametli kalpli idi, şeytanı nasıl etti de öldürdü diye bir kimse şüphelenerek sorarsa o halde ona şöyle haber ver: ‘Şeytan kendi dilini değiştirip bütün habis ruhlara böyle diyerek bildirici şu sözleri söyledi: <sizlerden alınan zehri Hormuzta tanrıya atacağım!> atmış olduğu zehir kendi başına değdi! Aşağı (dibe) düştü ve onbin kere yalvardı...’” (Le Coq, 1936: 16).

Manihaizm'in tabiri caizse ilk mücahidi, her nedendir bilinmez yumuşak başlı bir karakter ile tanıtılır. Hâliyle akıllarda şüpheye yer bırakacak itikadi bir konuya ise böyle ilginç bir açıklama getirilmiştir...

Beş Tanrı: Amahraspandân (DMP: 39) , Cihir (MacKenzie, 1971: 22) Hormuzta tengri oğlanı biş tengri (Tokyürek, 2011: 486).

Beş Tanrı 12 Ulular Kıraati'nde 4. sırada yer alır.

“Törtünç -sevinmek- beş tengri” Bu kıraatte her tanrı adına bir faaliyetten bahsedilir. Beş Tanrı'nınki de sevinmektir.

OF: Amahraspandân (MacKenzie, 1971: 7) Ave; Ameşa Spenta. İfade aslında bir Zerdüşti terimidir. Â olumsuzluk alameti, meşa ise morden(ölmek) fiilinden gelir. Spenta ise Mukaddes, kutsal demektir. Yani neticede Kutsal Ölümsüzler anlamındadır (Dihhoda: Ameşa Spend). Zerdüştilikte 6 adettirler. Kâinata ilk yaratılan elemanlar olan; ateş, gökyüzü, su, dünya, bitkiler ve hayvanları korumaktadırlar. Bunlar, melek telakkisinin İrani gelenekteki muadilidirler.

Manihaizmde beş element için kullanılan bu kelime Türk Manihaizm'inde Tanrı olarak adlandırılmıştır. Fihristte bu beş unsur; beş cins, beş parça, beş ilah ve beş melek (İbn Nedim, 2019: 1028-1036) şeklinde adlandırılmaktadır. Burkitt de

Türklerin bu beş elementi beş tanrı şeklinde isimlendirmesine müstesna bir yer vermektedir (Burkitt, 1925: 24).

Pek çok dinde birtakım melekler yahut herhangi bir şekilde tasviri verilmemiş ve insan tasavvuruna uymayan birtakım varlıklar tanrı olarak adlandırılabilir. İnsanların ve Meleklerin tanrılaştırılması ve daha doğrusu takdis edilmek adına kendilerine tanrısal ifadelerle hitap edilmesi ile ilgili El-Birûnî ise şu ifadeleri dile getiriyor:

“Eflatun ‘Timaus’ isimli eserinde, ‘Haniflerin ölümsüz olduklarından ötürü ‘ilahlar’ dedikleri varlıklar meleklerdir. Onlara göre Tanrı da bu ilahların birincisidir’ der.

Yine şöyle devam eder: ‘Tanrı meleklerle şöyle dedi: Siz, bizâtihî ölümsüz değilsiniz; sadece ölüm sizi yok etmeyecek. Çünkü ben sizi yarattığımda bunu vaad ettim.’

Yine aynı kitabın başka bölümünde ise: ‘Tanrı’nın sayısı birdir ve birden fazla tanrı yoktur.’ der.

Bu alıntılar göstermektedir ki Yunanlılar yüce ve asil olan her şeyi tanrı/ilah olarak isimlendiriyorlardı ve bu adet başka uluslarda da mevcuttu. Hatta onlar dağlar, denizler ve benzeri başka varlıklar için de tanrı ifadesini kullanmışlardı. İkincisi, “Tanrı” terimi özel anlamda ‘ilk sebep’ için kullanıldığı gibi melekler ve onların ruhları için de kullanılır.

Yahya en-Nahvî, Proclus’a karşı yazdığı reddiyede şöyle der: ‘Yunanlılar, diğer pek çok ulusta olduğu gibi gökyüzünde görülebilen varlıklara da tanrı adını verdiler. Daha sonra soyut fikirleri üzerine felsefe yapmaya başlayınca bunları ilahların isimleriyle isimlendirdiler.’

İşte bütün bunlardan anlaşılıyor ki, bunların ilâh (teellüh) kelimesi ile kastettikleri mana, bizim melekler terimiyle kastettiğimiz şeydir. Bu durum Galenus’un yukarıda zikredilen kitabında yer alan şu sözlerde açıktır: ‘Eğer Asclepius’un çok eski zamanlarda bir insan olduğu ve Tanrı’nın onu meleklerden birisi haline getirdiği doğru ise, fazla söze gerek yoktur” (El-Birûnî, 2018: 13).

Açıkçası bu husus dil ile ilgilidir ve Türkçede de bu tip durumlar mevcuttur. Nitekim ileride ifade edeceğimiz gibi, en dindar Mani rahipleri bile Böğü Kağan'a "Tengrim" diye hitap etmekten çekinmiyorlar ise kelimenin bir anlam genişlemesine maruz kaldığı açıktır.

İlk İnsan olan Hormuzta'nın beş oğlu/silahlı/elementi vardır. Bunlar hava, rüzgâr, ışık, su ve ateştir. İlk insan bu beş silahla mütecehhez vaziyette karanlıklar âlemi ile savaşmaya gider. Ancak karanlık güçlere yenik düşer ve esir edilir. Bu beş element ise arkonlar tarafından yutulur. Kimilerine göre de Hormuzta tarafından bir yem olarak arkonlara atılmıştır. Yine de Türkçe bir metinde muhtemelen bir bilgi yanlışlığı olarak, Beş Tanrı'nın, Hormuzta'nın değil de Azrua'nın üzerine giydiği elbiseler olarak anlatıldığını belirtelim (Le Coq, 1936: 17).

Fri Roşan Tengri: Ave: Işıkların Sevgilisi, (DMP: 159) Soğdca: Işığın Arkadaşı (LC: 222) Habîbü'l-Envâr (İbn Nedim, 2019: 1026), amıl yavaş (Sakin, Nazik) (LC: 229-237)

12 Ulular Kıraati'nde beşinci sırada okunur:

"Beşinç tavrannak fri roşan tengri" (Clark, 2013: 211).

"Beşinci -Gayretli olmak- Fri Roşan Tanrı"

İkinci yaratılışın ilk mahlûkudur. Dişil karakter gösterir (Esmailpour, 2005: 104). Tam olarak ne olduğu ve hikâyedeki misyonu kesin bilinmemektedir. Bir ihtimal, ay ve güneşin yaratılışından (Burkitt, 1925: 26), bir ihtimal ise Hormuzta'nın kurtarılmasından sorumludur (Esmailpour, 2005: 62). Theodoros Bar Konay'a göre ise bu işi yapan Hayatın Ruhü'dür (Burkitt, 1925: 26). Fri Roşan Tengri aynı zamanda karanlıkla olan savaşta Hormuzta'nın önünü aydınlatan ışığı tutan kişidir. Ancak bir başka Süryanice metindeki nakle göre ise bu işi yapan Nahashbat isimli melektir (Esmailpour 2005: 63, n:1). Fri Roşan ile Nahashbat sıklıkla birbirine karıştırılır. Özellikle Kıptice metinlerde Kani Roşan ile Fri Roşan birbirine girmiş durumdadır (Esmailpour, 2005: 107).

Kıptice bir metinde şöyle tavsif edilmektedir:

"İkinci yaratılış

Işıkların Sevgilisi

Meleklerin sevimlisi

...’ya çelenkler bahşeden

Her şeyin buyurucusu/takdir edicisi

Kendisinden olan oğlu:

Büyük Mimar ki

Yeni sonsuzluğun mimarıdır...”

Prof. Esmailpour, “Her şeyin buyurucusu/takdir edicisi” ifadesine binaen Fri Roşan’ı üst mertebedeki tanrılar seviyesine oturtmaktadır. Zira Işıkların Sevgilisi, direkt olarak Azrua’nın yarattığı/uyandırdığı bir mahlûktur. Bu da ona takdir etme yetkisi verir. Nitekim Azrua Tanrı deus otiosus alametleri gösterdiği için yaradılış evrelerinin ilk mahlûkâtını yaratır ve o mahlûklar durumun gidişatına göre ihtiyaç halinde başka tanrılar yaratabilmektedir (Esmailpour, 2005: 109-110).

Vam Tengri: nogsahrafur (DMP: 247), bâmyazad (DMP: 104), Büyük Mimar (LC: 222), Şafak (LC: 212)

12 Ulular Kıraatinde altıncı sıradadır:

“altınç -kertü- vam tengri” (Clark, 2013: 211).

“altıncı -doğruluk- Vam Tanrı”

“Nogsahrafur yazad” = “yeni bir ilahi mekân yaratan tanrı” (DM: 247) Sür: ar’â hedathâ = Yeni Dünya (Jackson, 1932: 243, n.90). Bu husus Türkçe metinlerde birebir tercüme edilmiştir:

“Vam Tengri kim künke yanı tengrilik yaratır” (Clark, 2013: 211).

“Vam Tengri ki her gün yeni bir tanrı yeri/ikametgâhı yaratır”

Vam Tengri’nin hikâyedeki rolü, ismindeki mimar titrinin de gereği olarak, cennetin korunması amacıyla büyük duvarlar inşa etmektir.

“Üçüncü elçi bu gemilere geldiğinde üç hizmetkâra, gemileri hareket ettirmesi talimatını verdi. Ve ayrıca Büyük Mimar’a, Yeni Dünya’yı yaratması hususunda emir verdi” (Jackson, 1932: 242-243).

Tartışmalı bir metine göre bunu üçüncü yaradılışın ilk unsuru olan Üçüncü Elçi’nin buyruğu ile yapmıştır. Kimileri vesikayı farklı okuyarak Vam Tengri, Üçüncü Elçi’ye emretti deseler de metnin genel kabul görmüş okunuşu: “Üçüncü Elçi, yeni bir dünya ve üç tekerleği yaratması için Vam Tengri’ye emir verdi” şeklindedir (Jackson, 1932: 242, n.88). Bu husus Fri Roşan Tengri maddesinde bahsettiğimiz, Prof. Esmailpour’un ortaya koyduğu “Direkt Azrua tarafından yaratılanın üstün olduğu” tezine delil teşkil edebilir. Buna göre Üçüncü Elçi, üçüncü yaradılışın bir unsuru olmasına rağmen direkt olarak Azrua tarafından yaratıldığı için, ikinci yaradılışın direkt olarak Azrua tarafından yaratılmayan bir unsuru olan Vam Tengri’den üstün olabilir. Bu tezi direkt çürütecek somut bir veri yoktur. Elimizdeki veriler ışığında bu kanıya varmak durumundayız.

Vam Tengri’nin yarattığı bu Yeni Dünya/Cennet, dünyanın sonuna kadar, karanlıktan kurtarılan ışık parçacıklarının bekletildiği geçici bir berzaktır (Esmailpour, 2005: 50). Vam Tengri burayı inşa ettikten sonra burayı korumak için kimilerine göre buranın etrafına, kimilerine göre ise karanlık diyarı çevreleyen büyük duvarlar inşa etmiştir...

Bir Orta Farsça metinde şu şekilde anlatılır:

“Ve Râz-i Wuzurg (Büyük Mimar) beş çukuru doldurup düzleyerek Yeni Cennet’i yarattı. Aynı şekilde semaları da dünyanın dört katmanı üzerine istifledi ve bu dört katman olan; karanlık, kuru, siyah, ateşli ve sulu katmanları birbiri üzerine yığıdı.” (Esmailpour, 2005: 123).

Prof. Jackson’ın ifadesine göre, zaman içinde Manihaistler, Vam Tengri’nin, maddi evrenin yaradılışı hususunda pek çok görevini Hayatın Ruhü’na devretmişlerdir. Bu şekilde Vam Tengri’nin görevleri ve filleri Wişparkar’ın adı ile anılmaya başlanmıştır (Jackson, 1932: 285).

Ayrıca Prof. Esmailpour (Esmailpour, 2005), İrânî metinlere dayanarak, Vam Tengri'nin muhtelif yoldaşlarından bahsetmekte ve bunların hikâyedeki misyonlarını algılamak için henüz erken olduğunu ifade etmektedir. Bunların hendeklerin ve gözcü kulelerinin korumalığını yaptığı zannedilmektedir.

Wişparkar Tengri: OF=Wadzjiwanda (LC: 218) (DMP: 334), Maitreya Buddha (Mitri Burkan) (Tokyürek, 2011: 488), Yaşayan Ruh/Hayatın Ruhü , Neş'e Duyuran (LC: 220-226), Rûh'ul-Kadîm (İbn. Nedim, 2019: 1030), Mihryazd (Esmailpour, 2005: 99) , Sert Mizaçlı, Haşin (Le Coq, 1936: 19)

Maitreya, Budist inanca göre, gelecekte dünyaya inecek olan bir bodhisattva(buddha adayı)dır. Manihaist Türkler de Budistlerden ithal olarak Wişparkar için yer yer Mitri Burkan ismini kullanmışlardır.

Zaman içinde Çin'de bu Maitreya adına bir din zuhur etmiştir. Bu ekolün mensupları giydikleri kıyafetlerden tutun yedikleri yemeklere kadar Manihaistlere benzemektedirler. Manihaistler de Maitreya ismini, Hayatın Ruhü için kullanırlar.

Hayatın Ruhü, Manihaizm'de en ön planda olan tanrılardan biridir. Manihaist hikâyenin hemen hemen tamamında rolü vardır. Kendisi, Hormuzta'nın kurtarıcısı durumundadır. Kâinatın yaratılmasında gerek kendisi, gerek yarattığı oğulları, Ög Tengri ile beraber büyük rol oynamışlardır.

Hormuzta hislerini geri kazandığı (uykusundan uyandığı) vakit Azrua'ya kendisini kurtarması için dua eder ve Azrua da ikinci yaradılışı başlatır. Bu evrede ilk olarak Işıkların Sevgilisi (Fri Roşan Tengri) uyandırılır ve sonrasında Fri Roşan, Vam Tengri'yi, Vam Tengri de Hayatın Ruhü'nu yaratır/uyandırır. Hayatın Ruhü da: Fetaneti ile Axşışpat Tengri, Bilgisi ile Kök Tengri Hânı, Mantığı ile Wişagni Tengri, Düşüncesi ile Tegretgüçi Tengri, Dikkati ile Yer Tengri Hânı (Atlas) (Esmailpour, 2005: 63) olmak üzere kendi beş oğlunu yaratır.

Sonrasında Prof. Jackson'ın nakline göre (Jackson, 1932) Wişparkar, oğulları ve Ög Tengri ile beraber karanlık diyara gelir ve Hormuztayı ve beş oğlunu karanlık tarafından yutulmuş

halde bulur. Sonrasında Wişparkar, Sesi ile Hormuzta'ya bir çağrı yapar. Wişparkar'ın sesi keskin bir kılıç gibi ilerler ve Hormuzta'ya ulaşır. Ve şöyle söyler:

“Selâm, karanlığın ve kötülüğün ortasında kalmış o aydınlık kimsenin üzerine olsun! Onur ve şereften eser kalmamış o vahşi canavarların arasında kalmış olan Tanrı'ya selâm olsun!”

Sonrasında Hormuzta cevaplar:

“Gel Yâ Hû, ölmüş olanın selameti için gel! Gel ey sükûnetin ve selametinin hazinesi!” ve ekledi: “Muhterem babalarımız ve Işığın Çocukları nasıllar?”

Çağrı Tanrı cevap verir: “Gayet iyiler.”

Sonrasında Çağrı Tanrı ve Cevap Tanrı beraber Wişparkar ve Ög Tengri'nin yanına çıkarlar. Sonrasında Wişparkar Çağrı Tanrıyı, Ög Tengri ise Cevap Tanrı'yı üzerlerine giyerek/yanlarına alarak karanlıklar ülkesine, Hormuzta ve oğullarının olduğu yere inerler.

“Ol ödün Vadcivantag tengri, Ög tengri terkleyü keltiler. Khurmuzta tengrig tamudan yokarı akturtı öntürti ... tengri yiringerü” (Le Coq, 1936: 12).

“O zaman Vadcivantag Tanrı ve Anne Tanrı acele geldiler. Hormuzta tanrıyı cehennemden yukarı ağırdıldılar ve çıkardılar. ... Tanrı yurduna”

Sonrasında Hayatın Ruhü, oğullarının üçüne, arkonları öldürüp derilerini yüzmeleri ve onları Ög Tengri'ye ulaştırma hususunda emir verdi. Götürülen arkonların derilerinden, Ög Tengri, 10 tane cennet imar etti ve geriye kalan arkon bedenlerini Hayatın Ruhü'nün oğulları karanlık tarafa fırlattılar. Ve Hayatın ruhu ve oğulları 8 dünya inşa ettiler. Sonrasında Hayatın Ruhü, arkonlar tarafından yutulmuş Beş Tanrı'nın ışığından bir kısmını ayırıştırarak bununla Güneş'i, Ay'ı ve binden fazla yıldızı inşa etti (Jackson, 1932: 230-237).

Wişparkar Tengri ayrıca Üç Tekerlek denen Rüzgâr, Su ve Ateş'i de yaratmıştır. Bunları, koruyup güvenliğini sağlaması

üzere, ilerde belirteceğimiz evlatlarından birisi olan Tegretgüçi Tengri'nin emrine vermiştir.

Hikâyenin devamında, Ög Tengri, Hormuzta ve Wişparkar, Azrua Tanrı'dan niyazda bulundular ve böylelikle Azrua, Üçüncü Yaradılış'ı başlattı.

Yaruk Kün Tengri: Işık Güneş Tanrı, Sabırlı Olmak (LC: 212), Üçüncü Elçi (LC: 221), Güneş Sarayı (LC: 252), İzah etme, Açıklama (LC: 220), Narisaf Yazad (DMP: 245), Zinares (DMP: 387), Üçüncü Adam Güzel biçimli (Le Coq, 1936: 19)

Bir Orta Farsça vesikaya göre Üçüncü Elçi, arzın ve semanın üzerinde hüküm sahibidir ve kozmik ışığı elinde bulundurur. Bu ziyâdârlık vesilesi ile kendisine Güneş Tanrı denilmiş olabilir.

Çeşitli unsurlarla kıyafete büründürülmüş 12 Bakire yaratmıştır. Bu unsurları Prof. Jackson şu şekilde nakleder:

“Birincisi güç, ikincisi bilgelik, üçüncüsü zafer, dördüncüsü zihin gücü, beşincisi saflık, altıncısı adalet, yedincisi iman, sekizincisi takva, dokuzuncusu güven, onuncusu cömertlik, on birincisi yardımseverlik, on ikincisi ışık.” (Jackson, 1932: 241).

Üçüncü Elçi, Güneş ve Ay Gemilerine vardığı zaman üç hizmetkâra gemileri harekete geçirmesi için, Vam Tengri'ye ise Yeni Dünya/Cennet'i yaratması için talimat verdi. Ayrıca Üç Tekerlek'e (su, rüzgâr, ateş) iş başına geçmelerini buyurdu (Esmailpour, 2005: 70). Bu yönleriyle Üçüncü Elçi tam anlamıyla bir tanrı niteliğinde, buyruk sahibi bir figürdür.

Prof. Esmailpour'un Güneş ve Ay Gemileri dediği figürün Türkçe metinlerdeki karşılığı İki Yaruk Orda'dır. Diğer Manihaist metinlerde iki ışık sarayı, iki ışık gemisi şeklinde geçer. Betül Özbay, St. Augustine'in iki ışık gemisi için yazdığı notu çalışmasına eklemiştir:

“Işık ülkesine -gerçek evine- her yerden tanrının (ışığın) saf özünden yapılmış ışık gemileri -bu iki ışık gemisi dedikleri Ay ve Güneş'tir- ile geri döneceklerine inanıyorlardı.

Manihaistler ışığın beş elementi olan iyi su ile Ay'ın, iyi ateş ile de Güneş'in yaratıldığına inanıyorlardı” (Özbay, 2014: 134).

Üçüncü Elçi, savaşı kazanmak için arkonların arasında kimi zaman güzel bir kadın, kimi zaman yakışıklı bir erkek görünüşüyle dolaşır. Ondan etkilenen erkek arkonların karalara dökülen menilerinden bitkiler âlemi, denize dökülenlerinden deniz canavarları oluşur. Dişi arkonların düşüklerinden ise ifritler oluşur. Bu ifritler yeryüzündeki bitkileri yiyerek döllendirir ve hayvanlar âlemi yaratılır. Bütün canlıların yaratılması sonucunda da dünya oluşur. Tokyürek'in (2011: 484-490) ifadesine göre karanlıklar âlemi bu durumda yenileceğini anlayınca buna karşılık olarak iki seçkin ifrit olan Aşkalun ve Namrael'i yaratır ve bunlardan da ilk insan çifti olan Âdem ve Havva yaratılır. Buna karşılık da ışık âlemi Hz. İsa'yı yaratır. Hz. İsa, Âdem'i uyarır ve Âdem de ona olumlu cevap verir.

Prof. Burkitt'in ifade ettiğine göre bu hikâyeye Eski Hristiyan Gnostik metinlerinde görülür. Mani bu meseleyi oradan ithal etmiştir (Burkitt, 1925: 29).

Bu hikâyeden hareketle bazı hususları izah edelim. Öncelikle bu arkonlar Hormuzta'nın esareti döneminde Beş Tanrı'yı yuttukları için, dökülen spermlerinde ışık partikülleri vardır. Dolayısıyla Bitkiler âlemi ışık hususunda zengindir. Manihaistlerin vejetaryen olması buradan ileri gelir.

Buradan hareketle bir diğer istihraç şu olacaktır: hikâyeye göre, sperm atımı ile ışık partikülleri dışarı atılıyor ise Manihaizmdeki cinsel perhizin nedeni de bu hikâyeye olmalıdır. Manihaizm'de ikiye ayrılan halk kitlesinden dendarlar (rahipler) güruhuna cinsellik haram, avam tabakasına ise mekruhtur. Hatta cinsel ilişkiye “et-öz sevginin ovutsuz isi (beden sevgisinin hayâsız işi)” (Le Coq, 1936: 14) derler.

Daha öncesinde hamile olan ve Üçüncü Elçi'nin ihtişamını görünce düşük yapan (Jackson, 1932: 248) dişi arkonların düşükleri bu bitkilerden yiyerek döllendirir ve kendilerinden hayvanlar âlemi meydana gelir. Erkek Arkonların spermlerinden direkt olarak dışarı atılan ışık partikülleri, bu

döllenme esnasında azalarak hayvanlar âlemine geçtiği düşünülür. Direkt dışarı atılan ışık partikülleri (bitkiler âlemi) dururken her bir döllenmede daha da azaldığına inanılan ışık partikülleri (hayvanlar âlemi) tercih edilmez. İşte Manihaistlerin vejetaryen olmasının başlıca nedeni kesinlikle bu olmalıdır.

Yine bir diğer çıkarım, her bir döllenme esnasında ışık partikülleri yarıya ineceği için (öyle olduğuna inanıldığı için) cinsellik hoş görülmemiştir. Çünkü Manihaistlere göre dünyanın sonuna gelindiğinde ışık partikülleri karanlık esaretten kurtulacak ve ışık da karanlık da yerlerine dönerek birbirinden ayrılacak, insanlar da tenasüh-i ervâh döngüsünden kurtulacaklardır. İnsan merkezli düşünceye göre de dünyanın sonu ancak insanların soyu tükendiğinde gelecektir. Cinselliğin hoş görülmemesinin bir diğer nedeni de bu olmalıdır.

Hikâyeye göre Yaruk Kün Tengri bir bakıma iki cinsiyetli bir karakter arz eder. Prof. Burkitt'in ifade ettiği üzere Gnostik Hristiyan metinlerinde Tanrıça Barbelo, kendisini arkonlara muazzam bir güzellikte gösterir ve şehvete gelen arkonlar güçlerini (spermelerini) boşaltırlar (Burkitt, 1925). Ancak benim kanaatim, bu hikâye Gilgamesh destanına kadar gider. Nitekim orada da Enkidu'yu tuzağa düşürmek için bir hayat kadını gönderilir ve Enkidu geldiğinde kadın göğüslerini açar ve Enkidu şehvete kapılarak tuzağa düşürülür...

Ay Tengri: İsa/Mesih (LC: 221,252), Bilgelik (LC: 220-226), Salih Amel İşleyen (Edgü Kılınçlığı) (LC: 221), Ölüyü Dirilten (ölügüg turgürügli yaruk ay tengri) (LC: 276), Dost, Arkadaş (âriyâmân) (Burkitt, 1925: 31).

Manihaizm'in Âdem hikâyesi İslam inancından farklılıklar arz eder. Nitekim İslam'da Âdem, yasak olan ağacın meyvesini yiyerek cennetten kovulmuştur. Hâlbuki Manihaizm'de durum tam tersidir. Âdem bir günah mahsulü, karanlık ellerin yarattığı bir varlıktır ve onu doğru yola getirmek için İsa gönderilir. İsa, Âdeme hayat ağacının meyvesini yedirir ve bu sayede Âdem kendi özünü hatırlayarak doğru yolu bulur. Kaynaklarda hayat ağacı ve meyve unsurları geçse de bu meyve bir çeşit gnosis/irfândır. Yine Theodoros Bar Konai'de de bilgi meyvesi olarak geçer.

İsa, Âdem'e irfânı bahşetmiş, gerçek doğru yolu ona göstermiştir. Bu olayın neticesinde Âdem, kükreyen bir aslan gibi ayağa kalkarak: “Lanet olsun! Lanet olsun benim bedenimin yaratıcısına! Lanet olsun ruhumu bedenime hapsedene ve yine lanet olsun beni esaret altına alana!” diye nâra atar (Burkitt, 1925: 32).

Manihaist kozmogonide İsa, ilâhi ve ruhani bir yaratılış ifade eder. Türkçe metinlerde yine Tanrı'dır. Hâkeza genel olarak kozmogoniye baktığımızda da tıpkı üç yaratılış evresinde yaratılan diğer tanrılar gibi bir misyon sahibidir. Mani, İsa'yı kendisinden önce gelmiş bir peygamber olarak kabul eder ancak İsa'ya verdiği müstesna yeri kendisine vermez. İsa daha ziyade tanrısaldır. Nitekim İslam inancında kıyamete yakın İsa'nın tekrardan yere ineceği inancı Manihaizmde de mevcuttur. Mani'ye göre İsa, kendisinden önce gelmiş bir peygamberdir ve aynı zamanda kendisi gibi bedenî bir insandır. Ancak Mani buna ek olarak İsa'yı Tanrılar hiyerarşisinde bir yere oturtmuş, ona bir takım tanrısal misyonlar yüklemiştir.

“ölüglüg tîrgürügli yaruk ay tengri” ifadesi, Hz. İsa'nın ölüyü diriltme mucizesine bir atıftır.

Yine Mani'den önce gelmiş olan peygamberler hususu karışıktır. İslam kaynaklarında geçtiğine göre “Mani de kendisinden önce Hindistan'a gönderilen Buddha gibi, İran'a gönderilen Zerdüş't gibi ve Filistine gönderilen İsa gibi” bir peygamberdir (El-Birûnî, 2011: 181). Ancak Batı kaynaklarında Mani: “Mısır'da Hermes gibi, Yunanların arasında Eflatun gibi, Yahudilerin içindeki İsa gibi” (Burkitt, 1925: 38) bir peygamberdir. Yani Mani'nin öğretileri tercüme edilirken tahrif edilmiş, isimler tercümenin yapıldığı coğrafyaya göre değişiklikler göstermiş olsa gerektir. Ancak değişmeyen husus İsa'dır. Her ne kadar yeni bir din tebliğ etse de evvelinde Mani bir Hristiyan idi. Belki inançları doğrultusunda, belki dinini insanlara kabul ettirmeyi zorlaştırmamak amacıyla, İsa'yı reddetmesi mümkün değildi. Vakıa kendi meşruiyeti İsa'ya dayanıyordu. Kendisi, İsa'nın müjdelediği Feraklit olduğunu iddia ediyordu.

İsa'nın Manihaizm'deki yeri hakkında yapılmış onlarca tafsilatlı çalışma vardır. Batılılar kendilerini alakadar ettiği için bu hususu derinlemesine incelemişlerdir. Biz burada bu kadarıyla iktifa edeceğiz.

Kanı Roşan Tengri: Yaşın Tengri (Yıldırım Tanrı) (LC: 213) Işığın Bakiresi (DMP: 206), Tüz Könüllüg (Adil Gönüllü) (LC: 212), Uyumlu, Hemfikir, Müttefik, Yıldırım (LC: 213), Kertü (Doğru, Sahih) (LC: 220), El-Munîr

Ezelî Ses Kıraatinde 6. Sırada, 12 Ulular Yemek Duasında 11. Sırada geçer (Clark, 2013: 212-220).

Asli görevi hapsedilmiş ışık partiküllerini ayırıp kurtarmaktır. Kötü güçler Havva'yı yaratırken görünüş itibariyle Kani Roşan Tanrı(ça)'yı model almışlardır. Profesör Esmailpour'un ifadesine göre, (Esmailpour, 2005) kötü güçler Âdem'i yaratırken Üçüncü Elçi'yi, Havva'yı yaratırken ise Kani Roşan Tengri'yi örnek almışlardır ve Âdem ve Havva ve onların soyundan gelen biz insanlar Üçüncü Elçi ve Işığın Bakiresi (Kani Roşan Tengri) gibiyizdir. Yalnızca içimizde kötülüğe meyillilik vardır. Ayrıca Kani Roşan Tanrı(ça), kadınların yol göstericisi durumundadır.

Bir diğer hikâyeye göre Kani Roşan Tengri, Üçüncü Elçi ile beraber erkek arkonları baştan çıkararak boşalmalarına neden oluyor, böylece dökülen spermlerle yuttukları Beş Tanrı'nın ışık partikülleri dışarı atılmış oluyordu (Esmailpour, 2005: 121).

Kendisine yıldırım denilmesinin Türk kozmogonisi ile alakası olduğunu zannetmiyorum. Muhtemelen Çince'den tercümedir.

Türkçe bir metinde şu şekilde geçmektedir:

“bişinç körkmgiz tegsürmek ançolayu kaltı. Ulug ilig tengri khanı ezrua tengrining emrak kızı yaltraglı yaşın tengri...” (Le Coq, 1936: 19).

“Beşinci olarak şekil ve görünüşü değiştirmek öyle ki ulu saltanatlı Tanrılar hânı Ezrua Tanrı'nın sevimli kızı parlak Yıldırım Tanrı ('ya mahsustur)”

Türklerin Kani Roşan Tanrı'ya “şekil ve görünüşü değiştirmek ona mahsustur” demesi, O'nun Üçüncü Elçi ile beraber şekil değiştirerek arkonları baştan çıkarması ile ilgilidir.

Yaruk Işugma Burkanlar: Aydınlık, Işıklı Burkanlar (LC: 217)

Manihaist tanrı isimlerinin zikredildiği iki metnin birisinde Işugma Burkanlar ifadesi geçiyorken diğerinde buna karşılık Ulug nom kutı (LC: 219) (Ulu Şeriatın/Kanunun Kut'u) ifadesi geçiyor. Ulug nom kutı denilen unsur Manihaizm'deki Wahman/Great Nous'u ifade eder:

“kamag nom iligi” “Bütün kanun'un hükümdarı”

Burkan sözcüğü Buda'nın Türkçeleşmiş hâlidir. Dîvân-ı Lugâti't-Türk'te şu şekilde geçer:

“Burhan: Put, [Budha Heykeli]” (DLT: 128).

“Kend: (Uygurlar üzerine yapılan akını anlatıyor)

‘Kelginleyü aqtımız

Kendler üze çıqtımız

Furhan ewin yıqtımız

Burhan üze sıçtımız’

Müslümanlar için bu bir gelenektir, bir kâfir ülkesini fethettikleri zaman onları aşağılamak için putların kafalarına sıçarlar” (DLT: 243).

Clauson kelimenin Çince fu-xan birleşiminden oluştuğunu ve Buddha'nın Çince imlâsı olduğunu ifade eder. Kelime anlamını “Put, Peygamber, Mani'nin kendisi” şekillerinde verir (Clauson: 360).

Prof. Günay ve Prof. Güngör hocalar da bu konuya değiniyorlar:

“Ötüken Uygur Devleti yıkıldıktan sonra Mengli Kağan'ın kurduğu Uygur kağanlığında çokça Budist ve Manihaist halklar yaşamaktaydı. Öyle ki burada Budizm ve Manihaizm birbirine karışmıştır. Burada Budistlerin Burkan

sözünü Maniheistler kendi azizlerini ifade etmek için kullanmış, Maniheizm'in kutsal kitabını ifade eden Nom kelimesini de Budistler kullanmıştır.” (Günay ve Güngör, 2019: 178).

Türklerin eski geleneksel inançlarına mensup iken ellerinde yazılı bir şeriat olmadığı için dini terimleri anlam genişlemesine uğramış, dışarıdan çokça dini terim ithal edilmiş, bu terimler de zamanla birbirine karışmıştır.

Türk tarihi ile ilgili düşünülen en büyük yanlışlardan birisi, Türklerin göçebe yaşayan, kendi hallerinde, o günün dünyasından bağımsız barbarlar olarak değerlendirilmesidir. Tarih boyunca Türkler coğrafyaları itibariyle İpek yolu ticaretinin merkezinde bulunmuşlar ve bu yönleriyle o dönem dünyanın en sosyal milletlerinden birisidirler. Bu yüzdendir ki Türkçe'nin İranî dillerden etkilenme süreci İslâmi dönemden çok önceleri başlamıştır.

12 Ulular Kıraati'nde son sırada geçen Işugma Burkanlar ifadesinden sonra Tanrı ibaresi kullanılmaz. Aynı şekilde Ulug Nom Kutı ifadesi de Kutsal yemekteki Ezelî Ses kıraatinde son sıradadır. 12 Ulular Kıraati'nin sonunda Mani'ye şu şekilde methiye vardır:

“Tükemiş boltı yaruk kün eki yegirmi edgü öd

Ögütmiş manı burkan arıg yaruk yul

Başı tirig suv mengigü evinlig ulug

“Tükenmiş oldu aydınlık gün, 12 güzel saatiyle

Övülmüş Mani peygamber, saf ışığın kaynağı,

yaşam suyu, sonsuzluk meyvesinin ulu ağacı

haklı olarak pekçe övgüye layıktır!”

I tüp tüz ögütmiş biz yep içip na tirig

Boltumuz tatıp ögrünçülüğ boltumuz

Sonsuzluk meyvesini yiyerek ve de âb-ı hayât ile sarhoş olarak nasıl da hayat bulduk! Onları tattık ve neşe ile dolduk!

Inanç kelürügli ög berigma biziñe mengü

Öz yaralığı öğütmiş bolzun sizin
Atınız yeme ayaglığı bolzun tengrim
Sizin erteminiz bo ötüg küçlüg
Tengri ordusına kirmekki bolzun mangigü
Inça bolzun” (Clark, 2013: 212).

Dini getiren, fehmi ve irfanı bahşeden ve bâkî ruhu bizim için faydalı olan kişi övgüye ne çok layıktır! Tanrım! Sizin isminiz methedilsin! Erdeminiz sayesinde bu dua edenler Küçlüg Tanrı'nın sarayına girsinler! Ve ebedî orada kalsınlar!”

Burada Mani'ye Tanrım şeklinde bir nida vardır ancak teellüh ifade etmez. Buna daha önce de verdiğimiz Böğü Kağan'ın Manihaizm'i kabul edişini anlatan metinde Kağan'ın Manihaist rahiplerle yaptığı görüşmeyi örnek verelim:

“mān tānri mān sizni birlā tānri yeriñārü bargay mān”
(Özby, 2014: 23)

“Ben tanrıyım (efendiyim). Sizinle birlikte Tanrı ülkesine gideceğim!”

Bu sözleri söyleyen Böğü Kağan'dır. Böğü Kağan, kendisine “tanrı” demektedir. Bununla beraber Manihaist rahipler de kağana şu şekilde hitap etmektedirler:

“teñrim siz törösüzün üdsüzke k(e)ntü özünüz yazınsar siz, ötrü kamag eliñiz bulgangay... bo kamag türk budun teñrike yazok kıltaçı bolgaylar” (Özby, 2014: 24).

“tanrım(Efendim), siz kanunsuzca Ezrua'ya karşı günah işlerseniz tüm ülkeniz karışacak, bütün bu Türk halkı Tanrı'ya karşı günahkâr olacak...”

Burada ise rahiplerin Böğü Kağan'a “tanrım” diye hitap ettiklerini, devamında ise Türk halkının Tanrı'ya günahkâr olacağından bahsettiklerini görüyoruz. Mani rahipleri dahî kağana “tanrım” diye hitap ediyorlar ise ve bu metnin Manihaizm kabul edildikten sonra yazıldığı da göz önünde bulundurulursa Manihaist Türkler hükümdarlarına Tanrı demekle beis görmemiş ve Mani rahipleri dahî bu ifadeyi

kullanmışlardır. Burada insanların hükümdarı tanrılaştırmadığı, iki anlamı birbirinden ayırt edebildiği görülür. Manihaizm’de yalnızca Tanrı’ya mahsus olan isim “Ezrua”dır. Ezrua’ya birçok isimle ve sıfatla hitap edilir ancak Ezrua’dan başkasına Ezrua ismiyle hitap edilemez.

2. ve 3. Yüzyıl Gnostikleri, Tanrı’ya herhangi bir sıfat yüklemeyi reddetmişlerdir. Onlara göre Tanrı iyi değildir, kötü de değildir. Tanrı’ya “iyi” demek O’nu sınırlar Onlar Tanrı’ya “bir” derler. Neo-Platonistlere bakarsak durum daha da enteresandır. Onlara göre evren, Tanrı’dan sudur etmiştir ancak Tanrı evreni yaratmamıştır. Yaratmak Tanrı’yı sınırlar. Tanrı evreni yaratmayı da düşünmemiş, irade etmemiştir. Bunlar da O’nu sınırlar. Gnostik bir din olan Manihaizm’in, bu görüşlerden ziyade kendisine daha farklı bir yol çizdiği ise Ezrua’ya verilen sıfatlarda bellidir. Manihaistlere göre Ezrua olaylara direkt müdahale etmese de müdahale edecek kimselerin/durumların peyda olmasını irade etmektedir.

Adınçığı ıduķ ķangımız. Seçkin, aziz babamız,

Ağınçsız köñül Sarsılmaz gönül ile

Alķu tınlığı oğlanın Bütün bu insanoğlunun

Alp erti sansartın (Arat, 2007: 38). Samsāra’dan
(kurtulması) güç idi

Ü ..... ıduķ ķangımız Siz ..... aziz babamız,

Üstürti ķodı inmeser Yukarıdan aşağıya
inmemiş olsaydınız,

Üç [yavlak yolta] Üç fena yola düşmüş
olurlardı

Öķüş telim tınlıklar boltı erti. Bu sayısız çok mahlûklar.

..... biz sizni teg

Burķanlıg kün tengrig körgeli

Buķağut [aķılar] emgeklig.

Bu sansart [a ķaltımız] (ın kutrultumuz) (LC: 155).

..... biz sizin gibi

Burkan güneş tanrını görmek için

Biz zincirdekiler eziyet içinde

Bu samsārada kaldık. (kurtulduk)

“Biz geçmişte prangalar içinde acı çeken kimseler, sizin gibi bir Burkan (peygamber) olan Güneş Tanrı’yı görmek amacıyla bu samsāradan kurtarıldık.”

Bu metnin son bölümünde okuyuş farklılıkları olmakla beraber *Kün Tengri*’ye Burkan denilmektedir. Bunun *Kün Tengri*’nin yani *Üçüncü Elçi*’nin Elçi sıfatından kaynaklandığını düşünüyorum. Yine de o bölümde kafiyeyi bozmamak adına Burkan kelimesi eklenmiş de olabilir. Uygur şiirinde kafiye mısra başındadır.

Bargu yoluğ bilmedin

B[arça oğlanı] erti yalnguknung

Bar ililig [k]ök kalıg yüzinte

Bağşılığ [burkan ten]gri toğtuñuz

Gitmeleri gereken yolu bilmeden,

Bütün insanoğulları (avare) yaşıyorlardı.

Varlık diyarının gök kubbesinin altında,

Siz bir öğretici Tanrı-Burkan olarak doğdunuz.

Bu dörtlükte Mani için kullanılan ifadeler dikkat çekicidir. Mani, “dört (türk) burkanlarta kin intingiz” “Dört (kudretli) peygamberden sonra siz yere indiniz” yahut “kaçan iduk kangımız, kalıqtın kodi intingiz” “Fakat siz, aziz babamız, gökten aşağı inince...” ibarelerine göre, ışıklı gökyüzünden yere inmiştir. Ancak yukarıdaki dörtlükte görüleceği gibi Mani, aynı zamanda doğmuştur. Mani’nin dünyaya gelişinin bu şekilde gökten inme suretinde anlatılsa da olaya kutsiyet katmak, Mani’yi yüceltmek amacıyla bu şekilde anlatılmaktadır. Peygamberlerin doğumları ve ölümleri hakkında böyle mevlidler anlatılagelmiştir.

“Körü anısız krkle krkngzni ..... krrler erti sizinge titr.” (Arat, 2007: 47).

“Grp doyulmaz gzel cemlinizi .... gzlerini sizden ayıramazlard...”

İlk Trk air olan Aprınur Tigin’in bir methiyesini inceleyeceğiz. Arat’ın ifadesine gre bu medhiye, Mani’ye yazılmıştır (Arat, 2007: 14).

Bizi tengrimiz edėisi redni tiyr

Bizi tengrimiz edėisi redni tiyr

Rednide yig mening edėu tengrim, alım, bekrekim.

Bizim Tanrı’mızın iyiliği cevherdir derler

Bizim Tanrı’mızın iyiliği cevherdir derler

Cevherden daha stn benim iyi Tanrı’m, alım, kudretlim.

Bileğsz yiti vajır tiyr

Bileğsz yiti vajır tiyr

Vajırda tvi biligligim, tznm yaruım

Vajırda tvi biliglim bilgem yangam.

Elmas iin bilenmeden keskin derler.

Elmas iin bilenmeden keskin derler.

Elmastan daha keskin benim bilgilim, asilim, ışım.

Elmastan daha keskin benim bilgilim, bilgem, filim

Kn tengri yarukın teg kkzlğm bilgem

Krtle tzn tengrim klğm kznğm

Krtle tzn tengrim burkanım bulunsuzum.

Benim, gneş tanrı ış gibi gğslm,(dşncelim) bilgem.

Gzel, asil tanrım, şhretlim, koruyucum.

Güzel asil tanrım, burkanım, bulunmazım.

Mani'ye "tanrım" diye hitap edilmesinin, onu yüceltmek amaçlı olduğunu evvelce açıklamıştık. Mani'nin en büyük ve en yaygın kullanılan sıfatı "bilge" olmasıdır. Türkçe metinlerde Mani genellikle bilge sıfatıyla birlikte zikredilir. Yangam ifadesi ise oldukça ilginçtir. Kelime "fil" demektir (Clauson: 943). Hind kökenli bir unsurdur. Hinduizm'de Ganeşa fil başlı tasvir edilir. Asya kültüründe fil, güç ve bilgeliği simgeler. Asya filleri her zaman kuvvetli hafızaları ve zekâlarıyla öne çıktıkları için fil mazmunu ortaya çıkmıştır. Fil başı da bilgeliği, ilmi ve irfanı simgeler. Budizm'den ithal olduğunu zannettiğim fil benzetmesinin, "biliglim, bilgem, yangam" şeklinde, bilgili ve bilge kelimeleriyle birlikte kullanılıyorken, yine bilge anlamında kullanılan bir mazmun olduğu anlaşılıyor. "Benim, Güneş tanrı ışığı gibi göğüslüm, bilgem" ifadesinde köküzlüg, "düşünceli, anlayışlı, zeki" anlamına gelir. Sir Clauson "köğüzlüğüm bilgem" ifadesinin anlamını: "Benim düşüncelim ve bilgem" şeklinde veriyor (Clauson: 714). Köküz ifadesi göğüsü anlattığı gibi mecazen düşünce ve akli da anlatır.

Ayrıca Türklerin yer yer Wişparkar Tengri'ye Mitri Burkan dedikleri de malumdur (Tokyürek, 2011: 488). Bunun, Budist inancın bir neticesi olduğunu Wişparkar başlığında ifade etmiştik.

Neticede burkan kelimesi ifade ettiğimiz gibi Budizm'den Manihaizm'e geçmiş ve Manihaistler tarafından Elçi/Peygamber mânası ile kullanılmıştır. Manihaistler, Budistlerin Buda'yı tanrılaştırdığı gibi Mani'yi tanrılaştırmamışlardır. Buda'nın sistemli bir şeriati yoktu. Budizm'in bir din mi yoksa bir felsefe mi olduğu bile tartışılmaktadır. Ancak Mani, sistemli bir din getirmiş, kutsal kitaplarını dahî kendisi yazmıştır. Ve hatta ciddi bir ressam olan Mani, insanların daha rahat anlamaları için kitaplarına resimler bile çizmiş, bunu da "kendisinin hak peygamber olduğuna" bir delil olarak göstermiştir. Bu nedenledir ki Manihaistler Mani'yi ilahlaştırmaya ihtiyaç duymamışlardır. Doğru düzgün bir ma'bud bile göstermeyen Buda'nın takipçileri ise zamanla Buda'yı ilahlaştırma yoluna gitmişlerdir.

Burkân kelimesine İlk Türkçe Kur'ân Tercümelere'nde (Tiem 73, Rylands vb nüshalar) tesadüf edemedim. Zaten Kaşgarlı'nın ifadesinden de anlaşılıyor ki o dönem Müslümanlarınca Burkan, peygamber değil, put manasında kullanılmaktadır. İlk Müslüman Türkler, peygamber yerine "savçı, yalavaç" kelimelerini kullanmışlardır.

Küçlög Sın Sroşarat Tengri: Güçlü Tanrı, Yaruk Ton (Işıklı Elbiseli (Donlu)) (LC: 222), Bâmistun (DMP: 104), Adalet/Dürüstlük, Sroşahray (DMP: 309), Samanyolu (Esmailpour, 2005: 36)

Üçüncü yaradılışın bir unsurudur. Ölen insanların ruhlarındaki ışık partiküllerinin ait oldukları ışık cennetine iletilmesinde bir koridor görevi görür. Esasında basitçe, Samanyolu'na verilen isimdir.

Samanyolu, her kavmin mitolojisinde farklı hikâyelere sahiptir. Farslar, kerpiç ustalarına saman taşıyanların düşürdüğü saman tanelerinden meydana geldiğini, batılılar ise Juno'nun, Herkül'ü emzirirken göğsünden damlayan birkaç damla süttten meydana geldiğini iddia ediyorlardı. Bu yüzden farslar ona karşılık olarak kehkeşân (saman çekenler) , Batılılar ise milky way (sütlü yol) vb. ifadeler buldular. Yine Yakut efsanelerine göre Samanyolu'nun karanık gecelerde gökte görünen o kolu, göğün dikiş yeri idi. Türkler ise önceleri Samanyolu için kuş yolu, kuşlar yolu, kiyik (yabani) kaz yolu ifadelerini kullanıyor idiler. Manihaizm ile birlikte bambaşka bir mitoloji ile tanışan Türkler, bu sefer Samanyolu'nu tekil bir tanrı şeklinde kabul edip ışıklı elbiseli/parıldayan elbiseli şeklinde kullanmaya başladılar. Elbette Manihaistler Samanyolu'na tapınıp ibadet etmiyorlardı. O ancak Ay gibi, Güneş gibi Manihaist inancın kurtuluş evresinin bir unsuru idi ve kutsiyet arz ederdi.

Manihaizme göre ölen insanların ruhları Samanyolu aracılığı ile Ay'da toplanır, Güneş bir şekilde bu ruhları arındırıp temizler ve sonrasında Ay, her 15 günde bir arındırılan ışık partiküllerini Işık Cenneti'ne yönlendirir (Burkitt, 1925: 43). Ay'da ayıklanan ışık partiküllerinin 15 günde bir devredilip Işık Cenneti'ne gönderilmesi, Fiziki manada gördüğümüz Ay'ın 15 günde bir kendini yenilemesi olayına dini bir bakış açıdır.

Mani, kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla oldukça hayalperest, enteresan bir adamdır. Gayet muteber bir bilim adamı olan El-Birûnî, Hind Okyanusundaki med-cezirleri anlatırken şöyle bir nakilde bulunur:

“Hindlilerin büyük çoğunluğunun inancına göre denizde sürekli nefes alıp veren Vadavâna isimli bir ateş vardır. Med, bu ateşin nefes alması ve rüzgârla dolmasıyla; cezir ise bu nefesin verilmesi ve şişliğin inmesiyle oluşur. Mani’de Hindlilerin bu rivayetlerini duyunca denizde bir ifritin olduğuna, onun nefes alıp vermesinin de med ve cezire sebep olduğuna inanmıştır.” (El-Birûnî, 2019: 357).

Seyahati boyunca nerede enteresan, akıl mantığın almayacağı olaylar işittiyse hepsini dinine almış, hemen hemen her kavmin mitolojisinden bazı unsurları ithal etmiştir.

Tıntura Tengri: Hava, Nefes, Ruh, amranmak (Sevmek) (LC: 219). Hormuzta’nın ilk oğlu, Hormuzta’nın beş oğlu ya da beş silahı olan Beş Tanrı’nın ilkidir. Kutsal Yemekte Ezelî Ses kıraatinde 7. Sırada geçmektedir. Beş Tanrı içerisinde misyonu ve tavsifi net olmayan tek tanrıdır. Metinlerdeki kelimelerin kesin tercümeleri yapılamamakla beraber hava, nefes şekillerinde çevrilmektedir. Nitekim tıntura da hava demektir. Savaş esnasında karanlık taraftaki muadili olan zehir ile karışmıştır (Esmailpour, 2005: 61).

Yel Tengri: Rüzgâr, Hormuzta’nın ikinci oğlu, kertgünmek (İman Etmek) (LC: 219)

Kutsal Yemekte Ezelî Ses kıraatinde 8. sırada geçmektedir. Samyeli (sıcak çöl rüzgârı) ile karışmıştır (Esmailpour, 2005: 61).

Yaruk Tengri: Işık, Hormuzta’nın üçüncü oğlu. tükellig(kâmil, noksansız) (LC: 220)

Kutsal yemekte Ezelî Ses kıraatinde 9. sırada geçmektedir. Karanlık ile karışmıştır (Esmailpour, 2005: 61).

Suv Tengri: Su, Hormuzta’nın dördüncü oğlu, tatılgıg(Lezzetlilik, tatlılık) (LC: 220)

Kutsal yemekte Ezeli Ses kıraatinde 10. sırada geçmektedir. Bulut ile karışmıştır (Esmailpour, 2005: 61).

Ot Tengri: Ateş, Hormuzta'nın beşinci oğlu, serinmek (sabırlı olmak) (LC: 220)

Kutsal yemekte Ezeli Ses kıraatinde 11. sırada geçmektedir. Duman ile karışmıştır (Esmailpour, 2005: 61). Bir Türkçe metne göre Hormuzta savaş esnasında Ot Tengri'yi baltaya dönüştürmüş ve Şımnu'nun başını kesmiştir. Sonra yine Ot Tengri'yi 70 bin mil boyutunda bir süngüye dönüştürüp Şımnu'nun kafasını ona takmıştır (Le Coq, 1936: 19). Buraya kadar anlattığımız beş unsur, yukarıda tek bir madde altında verdiğimiz Beş Tanrı'yı oluşturan unsurlardır.

Axşışpat Tengri: suysuz yazuksuzta (hatadan ve günahattan münezze) (LC: 220), İhtişamlı Kral, Hayatın Ruhı'nun birinci oğlu, dahibed, yurdun/ülkenin kralı (LC: 222) Splenditenens, İhtişâmın Tutucusu, Sür: şaphath zîwâ

“Dünyâyı bir avize gibi asılı tutan Splenditenens...” (Burkitt, 1925: 28).

“Birinci semânın kralı ve üç üst semânın da tutucusu...” (Esmailpour, 2005: 51).

Wişparkar Tanrı, Axşışpat Tanrı'yı Fetaneti ile yaratmıştır.

Theodoros Bar Koni'nin nakline göre Axşışpat Tanrı, yaratılan 10 semâdan en üstteki üçünün koruyucusudur. Hüküm sürdüğü birinci semada Beş Element yahut Beş Tanrı denen unsurları bellerinden/kemerlerinden tutar. Bellerinden altta kalan kısım ise Işık Cennetine doğru yayılmış/serilmiştir (Jackson, 1932: 298).

Bu ifade şu şekilde şerh edilebilir:

Kâinat ışık ve karanlığın karışımından meydana gelmiştir. Kâinatın özündeki ışığın kaynağı, arkonların yuttuğu Beş Tanrı'dır. Çünkü Ög Tengri kâinatı inşa ederken ham madde olarak arkonları kullanmıştır. Mani dinindeki tanrılar sürekli kâinattaki Beş Tanrı'nın ışığını ayırıştırarak meşguldürler. Wişparkar Tengri başlığında ifade ettiğimiz üzere

Wişparkar (Hayatın Ruhu), arkonlar tarafından yutulmuş Beş Tanrı'nın ışığından bir kısmını ayrıştırarak bununla Güneş'i, Ay'ı ve binden fazla yıldızı inşa etmiştir. Axşışpat Tengri'nin birinci semada tuttuğu beş tanrı işte bu yıldızlar olmalıdır. Kemerlerinden tutulduğunda bellerinden aşağısının ışık cennetine doğru yayıldığı ifadesinde yayılan kısım ise yukarıda anlattığımız Küçlög Sın Sroşarat Tengri yani Samanyolu Galaksisinin görünen kolu olmalıdır. Zira Manihaistler, kurtulan ışık partiküllerinin Samanyolu aracılığı ile ışık cennetine gittiğine inanırdı ve serpilmiş, dağıtılmış bir görüntüyü Samanyolu verir. İşte Theodoros Bar Koni'nin ifadesi buna işaret ediyor olmalıdır.

Orta Farsça bir metine göre Axşışpat Tengri birinci evrende durur ve Beş Tanrı'nın başından tutar (Esmailpour, 2005: 66).

Esasında Manihaizm'de Wişparkar Tengri'nin oğulları, Hormuzta'nın oğullarına göre daha ziyade tanrıya benzerler. Her birinin yaptığı bir iş, bir sorumluluğu vardır, konuşurlar, anlaşılır. Ancak Hormuzta'nın oğulları olarak geçen Beş Tanrı, Türklerin adına tanrı dedikleri, ancak Manihaist kozmogonide daha ziyade birer madde özellikleri gösteren unsurlardır.

Profesör Jackson, Aziz Efraim'den şu ifadeleri naklediyor:

“ [...] Splendor, Atlas ve Mani'nin beyan ettiği, hatta tapınım dua ettiği geriye kalanlar...” (Jackson, 1932: 303).

Buradan hareketle Wişparkar'ın oğullarının Manihaizm'de hayli etkin bir rol oynadığını ve ihtiram gördüğünü söyleyebiliriz. Yaptıkları iş itibarıyla de daha anlaşılır, daha avamın mantığına uygun, daha kulluk edilesi unsurlardır.

Kök Tengri Hanı: Cennetlerin Hânı (LC: 221), Tamamıyla Güvenilir (LC: 221), Onur'un Kralı, Rex honoris, Pahragbed, Great King of Honor, köni buyruk (Adil Yargıç) (LC: 203) Pahragbed (Bir muhafızlığın efendisi) (Esmailpour, 2005: 51)

Hayatın Ruhı'nun ikinci oğlu. Yarattılan 10 semânın en üst üç tanesini Aşşışpat Tengri'nin yönettiğini söylemiştik. Geriye kalan 7 semânın yönetimi Kök Tengri Hânı'na aittir.

Savaş esnasında Wişagni Tengri'nin öldürdüğü, Tegretg ci Tengri'nin derilerini y zdd ğ  arkonların kalıntılarını, evrenin inşasında kullanılmak üzere  g Tengri'ye ulaştırma işini yapar (Jackson, 1932: 233). Evren yaratılıp da işleri bitince bu üç tanrı, arkonların bedenlerini karanlık tarafa fırlatırlar.

Kök Tengri Hânı'nın ana görevi, Cennetlerin ve dünyaların yaratılmasından sonra cennetlerin tam ortasında durup oranın korumasını sağlamaktır (Jackson, 1932: 236).

Kıptice bir metne göre:

“O, vakti gelince şeytanları ve diğer kötülük g clerini yargılayacak ve Işık köküne göz kulak olacak, ona bir zarar gelmesin diye gözetleme yapacaktır. O'nun gözetleme kulesinde bir deprem olacak ve Egrigroi denilen şeytani ve kötü g cler yükselecektir.” (Esmailpour, 2005: 66).

Theodoros Bar Koni'den nakledildiğine göre The King of Glory(Tegretg ci Tengri), The Adamas-Light(Wişagni Tengri), ve King of Honor(Kök Tengri Hânı), “ ç Hizmetk rlar” olarak geçmektedir ve bunlar  nc  Elçi'nin emrinde güneş ve ayın hareketini düzenlemektedirler (Jackson, 1932: 299). Yaruk K n Tengri başlığında ifade ettiğimiz üç hizmetk r işte bunlardır.

“Işık partiküllerini toplayıp biriktiren King of Honour” (Burkitt, 1925: 28).

Çince bir metine göre Hayatın Ruhı'nun beş oğluna çeşitli erdemler yüklenmiştir. Bu erdemler k mil insanda olması gereken erdemlerin makrokozmostaki tecellileridir.

“İnsandaki erdemler (ruhsal elementler), makro evrendeki Kutsal Olanları (Hayatın Ruhı'nun oğullarını) hatırlamak için birer alamettirler.

Merhamet, dünyanın devamlılığını sağlayan işık elçisini (Splenditenens), iyi niyet, 10 Cennetin Ulu Hükümdarı'nı (Rex

Honoris), hoşnutluk/rahatlık arkonlara boyun eğdiren Muzaffer Elçi'yi (Adamas), sabır yeryüzünün derinliklerindeki ışık elçisini (Atlas), bilgelik aydınlığa özendiren elçi'yi (Gloriosus Rex) temsil eder.” (Jackson, 1932: 312).

Wişagni Tengri: Hayatın Ruhı'nun üçüncü oğlu, Adamas, öktir/ögdür (ödül, mükâfat) (LC: 221) Wisbed (bir köyün efendisi) (LC: 222)

“tengrim biz sizni körüpan ol ulug mengigü tengri yerig [a]damûz siz [...]” (Clark, 2013: 248).

“Tanrım, biz sizi ve o ulu, sonsuz tanrı mekânını gördük, Adamas siz [...]”

Maddi kâinâtın merkezinde oturan Wişagni Tengri'nin asıl görevi, mızrağı ve kalkarıyla kâinatı korumaktır (Burkitt, 1925: 79). Savaş zamanında derileri yüzölüp kainata ham madde yapılan arkonları işte bu Muharip/Mücahid Kahraman Adamas öldürmüştür (Jackson, 1932: 233).

Bir hikâyeye göre kötülük yeryüzüne indiğinde bir kısmı suya, bir kısmı karaya dağılmıştı. Sudaki kötülük Karanlıklar Efendisi biçiminde teccüm etti koca bir canavara dönüştü. Ancak Wişagni tengri hazırda bekliyordu ve mızrağını canavarın kalbine sapladı (Burkitt, 1925: 29). Pehlevicede bir metinde buna işareten söylenir ki Adamas devasa bir ejderha zaptetmiş ve onu dağa hapsedmiştir (Jackson, 1932: 310). Bununla beraber birçok metinde ejderhaya işaret edilmektedir.

Türkçe bir metinde Hormuzta'nın mızrağından bahsedildiğini evvelce Ot Tengri başlığında vermiştik. Ancak genel itibarıyla Manihaist mitolojide mızrak, Muharip Adamas'a ait bir unsurdur.

Tegretgüçi Tengri: Bulunç (Elde etme, Kazanma) (LC: 220), Tegretgüçi = Tekerlekleri Döndüren Tanrı, (LC: 220) King of Glory, Rex Glory, Wadahramyazd (Esmailpour, 2005: 51) (Wind-raising God), Zandbed (Bir kasabanın efendisi) (Jackson, 1932: 309)

Hayatın Ruhı'nun 4. Ođlu. Hayatın Ruhı, onu dűşüncesinden yaratmıřtır. Rűzgâr su ve Ateř'in üç tekerleđinin devirdaymından sorumludur (Esmailpour, 2005: 51).

Prof. Burkitt řu řekilde naklediyor: "King of Glory, Dűnyayı çevreleyen cennetsi kűrelerin dűnűřümünü sađlar." (Burkitt, 1925: 28). Bu ifadedeki cennetsi kűreler Gűneř ve Ay olmalıdır. Çünkü kâinat yaratılırken arkonların içinde kalan nurun bűyűk bir kısmı Gűneř ve Ay'ı yapmak için kullanılmıřtır.

"űç tilgen yel suv ot tengri" (Clark, 2013: 251). "űç tekerlek, rűzgâr, su, ateř'in tanrısı"

Theodoros Bar Koni'den nakledildiđine göre Hayatın Ruhı, Beř Tanrı'ya hizmet etmeleri için Üç Tekerlek olan rűzgâr, su ve ateř'i yarattı ve bunların bařına ođlu Tegretgűçi Tengri'yi geçirdi. O'nun görevi üç tekerleđi arkonlardan korumak için bir muhafaza inřa etmektir (Jackson, 1932: 238-239).

Savař zamanında Adamas'ın öldürdüđü arkonların derisini yűzme görevi Tegretgűçi Tengri'ye aitti.

Çince bir metine göre aydınlığa özendiren elçi'nin (Gloriosus Rex) temsil ettiği erdem, bilgeliktir (Jackson, 1932: 312).

Yer Tengri Hânı: Alkış (Övgű) (Clark, 219), Atlas, Omophorus, Mânbed(lord of the house), Supporter

"Dűnyayı omuzlarında tařıyan Atlas..." (Burkitt, 1925: 28).

Hayatın Ruhı'nun beşinci oğludur ve Hayatın Ruhı, onu anlayışı ile yaratmıştır (Esmailpour, 2005: 63).

Atlas, Prof Jackson'ın nakline göre şu şekilde tasvir edilir:

"Bir dizinin üzerine çökműř, kafası ve omuzlarının üzerinde, kuvvetli kavrayışı ile tuttuğu cennetleri taşımaktadır(desteklemektedir) (Jackson, 1932: 56).

Atlas, 5. dünyada durur ve 8 dünyayı omuzları üzerinde taşımaktadır. Atlas'ın nerede durduğu ile ilgili farklı metinlerde farklı veriler de geçmektedir. Kimilerine göre en alttaki dünyada durmaktadır. Yine Kıptîce bir metinden nakledildiğine göre Atlas, Hormuzta'nın zırhıdır. Elleri ve ayakları yardımıyla omzunda dünyaları sabit bir şekilde tutmaktadır. Üç muhteşem sütun ve beş kutsal kubbeye sahiptir (Esmailpour, 2005).

Görüldüğü gibi Hayatın Ruhü'nun, Atlas ve Splenditenens adlı iki oğlunun görevi temelde, kâinatı, biri yukarıdan asılı tutmak, biri aşağıdan omuzlarında desteklemek suretiyle sabit tutmaktır. Bazı nakillere göre ise Splenditenens'in görevi 10 cenneti/semayı asılı tutmak, Atlas'ınki ise 8 dünyayı alttan desteklemek suretiyle taşımaktır.

Kıyamet günü geldiğinde ışık partiküllerini ayrıştırma işlemi bitip dünyada arkonların içerisinde damıtılmayı bekleyen tek bir ışık parçacığı kalmadığı vakit, 8 dünyanın taşıyıcısı olan Atlas, görev yerini terk edecektir. Semalar ve dünyalar düşecek ve düzenleri bozulacaktır. Dünya yıkılacak ve günahkârların çığlıkları göklere kadar çıkacaktır. Ateşli, sulu ve zehirli duvalar ve bütün sütunlar yerle bir olacaktır ve büyük bir ateş peyda olup, içlerindeki ışık partiküllerini ayrıştırmak üzere dünyadaki her şeyi yakacaktır (Esmailpour, 2005: 81). Aynı mesele İbn. Nedîm'de şu şekilde anlatılır:

“Bu sırada yerleri taşıyan melek yükselir, diğer melek gökleri tutmayı (cezbetmeyi) bırakır. Yüksek ile alçak karışır, bir ateş fişkirip bu şeylerin içinde tutuştur. Onda olan nur çözümlünceye (dağılmacaya) kadar alev alır. Mânî dedi ki: Bu yanma 1.468 yıl devam etti.” (İbn Nedim, 2019: 1030).

Bu metin, Atlas'ın manihaist evrende yaptığı işi açıkça ifade etmektedir.

Yine Prof. Jackson'ın Terebinthus of Turbo'dan şöyle nakletmektedir:

“Omophoros dünyayı alttan desteklemektedir ve o, yükünden yorulduğu zaman bazen bir anda titrer ve bir depreme sebebiyet verir.” (Jackson, 1932: 303).

Görüldüğü üzere depremin nedeni olarak Atlas'ın titremesi gösterilir. Yine depremle ilgili olarak Prof. Jackson, Timotheus of Constantinople'dan naklediyor:

“O (Mani) der ki dünya, belli bir Saklas tarafından desteklenmektedir ve o, yorulduğu vakit yükünü(dünyayı) bir omzundan diğerine alır ve bu şekilde bir deprem husule gelmiş olur.” (Jackson, 1932: 305).

Manihaist düşüncede depremin açıklaması da yine Atlas ile ilgilidir.

Atlas, evvelce verdiğimiz Çince metne göre sabrı simgeler. Yaptığı iş dolayısıyla olduğu açıktır...

Xroştag Tengri ve Padwaxtag Tengri:

Xroştag: Ögmek (Övmek) (LC: 219) , Çağrı Tanrı,

Padwaxtag: Üdrülmiş bulunç (LC: 219) (seçilmiş bulunç), Cevap Tanrı

“okıglı ündegli tengri” (LC: 251). “seslenen ve davet eden tanrı”

Çince bir metinde: “Çağrı'nın ve Yankı'nın uyandırıcı (bilinçlendirici) sesi” (LC: 252).

Prof. Clark'ın belirttiğine göre batılı kaynaklarda Çağrı, ses olarak karanlıkta hapsolmuş Hormuzta'nın oğullarına doğru iner. Çağrı, Hormuzta'nın oğullarına ulaştığı zaman yankı, sesi Duyma tanrıya iletir. Hormuzta'nın oğulları cevap verecekleri zaman bu cevabı da bir tanrı şeklinde verirler ve Cevap Tanrı peyda olur. Ancak Çağrı ve Yankı/Duyma'nın tek bir tanrı mı yoksa iki ayrı tanrı mı olduğu batılı kaynaklarca karışıktır. Ancak Clark neticede Çağrı ve Yankı'nın tek bir tanrı olduğuna (Xroştag) kanaat getiriyor.

“(Mâni) şöyle dedi: Hayatın ruhu kadim insana yüksek sesle, yıldırım süratiyle dua eder ve başka bir ilâh olur.” (İbn. Nedim, 2019 1026).

Hormuzta'yı kurtarma operasyonunda kilit rol oynamış iki tanrıdırlar. Esasında birisi Hayatın Ruhunun diğeri

Hormuzta'nın sözleri/sesleridir. Ancak öğretilerde birer tanrı olarak verilmişlerdir.

“Yma beş tengri yarukın kuvratıglı friştilar xroştag padwaxtag tengri, tengrigerü bardacı boşuntaçı beş tengri yarukın bizingerü kelürdi erser...” (Özbay, 2014: 94).

“Yine beş tanrı ışığı ile toplanmış olan melekler Xroştag ve Padwaxtag tanrılar göğe doğru beş tanrının ışığı yükselip serbest kalıp bize getirildiyse...”

Xuastuanift'ten alınan bu metinde Türkler, bu iki tanrıya frişte(melek) olarak hitap ediyor. Kaşgarlı Mahmut, Divân-i Lugâti't-Türk'te yumuş maddesinde şöyle söylemektedir: “Türkler'in kendi dilinde melek anlamına gelen bir sözcük yoktur.”(DLT: 704). Frişte kelimesi İrânî dillerden Türkçe'ye geçmiş ve melek anlamında kullanılmıştır. İslâmî dönemde de ilk Kur'an tercümelelerinde melek karşılığı olarak çokça kullanılmıştır. Türkler sonrasında tanrı kelimesini kullansalar da bu metinde Xroştag ve Padwaxtag için frişte(melek) ifadesi kullanılmış.

Prof. Esmailpour'un ifadesine göre (Esmailpour, 2005); Çağrı Tanrı, Hayatın Ruhü'nün 6. Oğlu (Çünkü çağrıyı yapan Hayatın Ruhü'dür), Cevap Tanrı ise Hormuzta'nın 6. Oğlu'dur.(Çünkü cevabı veren de Hormuzta'dır.) Benzer şekilde Tokyürek de Çağrı Tanrı'yı Maitreya'nın 6. Oğlu olarak almakta ve ismini Kuan-Yin olarak vermektedir. Tokyürek'in ifadesine göre “Kuan-yin Budizm'de olduğu gibi dünyaya ses vermekte ve dünyadan ses işitmektedir.” (Tokyürek, 2011: 489). Yani Prof. Clark'ın vardığı netice ile benzer şekilde, Çağrı Tanrı tekildir ve tek başına ses gönderip ses işitir. Yine Larry Clark'ın tamamlayarak verdiği Türkçe bir metinde: “Xormuzta tengrinin altı oğlanı” (Clark, 2013: 267) ifadesi geçmektedir. Prof. Esmailpour'un nakline göre Çağrı ve Cevap Tanrı arasında şu şekilde bir diyalog gerçekleşir:

“Hormuzta esir alındığı vakit Çağrı Tanrı, karanlık diyara inmiş, şeytan ordusunu yararak aralarından geçmiş ve Hormuzta'nın yanına gitmiş, ona şu şekilde seslenmiştir: ‘Işık Cennetine çıkmak için uzuvlarını toplad(ışır)...’

Bunun üzerine Hormuzta bu çağrıya bir cevap vermek amacıyla Cevap Tanrı'yı yaratmıştır:

“Sen, biz ve ışığın oğulları için bir kurtuluş ve selamet getirdin. Onlara ne olduğu hakkında bize malumat ver...”

Çağrı Tanrı cevap verir: “Onlar gayet neş’eli ve hayır ve ihsan üzerine görüşüyorlar...” (Esmailpour, 2005).

Prof. Jackson, Theodoros Bar Koni'den şöyle naklediyor:

“Onlar(Ög Tengri ve Hayatın Ruhü) karanlık diyara geldiler ve Hormuzta ve oğullarını karanlığa hapsolmuş şekilde gördüler. Hayatın Ruhü Ses’i ile seslendi ve Ses’i keskin bir bıçak kılıç gibi ilerledi ve Hormuzta’nın formunu açığa çıkardı. Ve dahi ona şöyle söyledi:

‘Selam üzerine olsun, kötülüğün ortasındaki iyi olan, karanlığın ortasındaki parlak olan, onur ve haysiyetten nasibini almamış canavarların ortasında oturan Tanrı!’ ve Hormuzta da cevapladı:

‘Gel Yâ Hû, ölmüş olanın selameti için gel! Gel ey sükûnetin ve selâmetin hazinesi!’ ve ekledi: ‘Muhterem babalarımız ve Işığın Çocukları nasıllar?’

Çağrı Tanrı cevap verdi: ‘Gayet iyiler.’

Sonrasında Çağrı Tanrı ve Cevap Tanrı beraber Wişparkar ve Ög Tengri'nin yanına çıktılar.” (Jackson, 1932).

“Yme khroştag padvakhtag tengri, hormuzta tengri-den tamudan yokaru ağdu...”

“Xroştag ve Padwaştag tanrı, Hormuzta Tanrı'dan ve cehennemden yukarı ağdı (çıktı).” (Le Coq, 1936: 12).

Ayrıca Türkçe metinlerde Çağrı Tanrı'nın bir kapı açma kültüründen de söz edilir:

“bişinç ongınta tengri yiringerü kapağın açdı. İnçe kaltı suv ı ığaç kapağın yirde aç birürçe... ançolayuma Khroştag Tengri Hormuzta tengrike bis tengrike kapağın aç birti.” (Le Coq, 1936: 12).

“Beşincileyin sağında Tanrı yurdunun kapısını açtı. Nasıl ki su nebat ve ağaç kapısını yerde açtırır... Öylece Xroştak Tanrı, Hormuzta Tanrı ve Beş Tanrı’ya kapısını açtı.”

Sonuç

Manihaizm, çok tanrılı bir din olmakla beraber Uygur Manihaizm’indeki çok tanrılılık daha farklıdır. Düalist bir doktrin olan Manihaizm’de ezeli ve ebedi olan İyilik ve Kötülük tanrıları vardır. Uygurlarda ise bunlardan İyilik Tanrısı olan tanrı, Kötülük Tanrısı olan ise şeytandır. Kötülük tanrısına asla tanrı demezler:

“yetinç ymä södü bärü äki agulug yol başına tamu kapığına azguruglı yolka kim tesär, bir igid nomug törög tutugma, äkinti ymä yäkkä täñri tepän yükünç yükünümä.” (Özbay, 2014: 84).

“Yedinci olarak da eğer birisi “İki zehirli yol başına ve cehennem kapısına saptıran yola (nasıl girilir?)” diye merak ederse bilmelidir ki (bunun) ilk (sebebi) yalan bir öğretiyi savunmak ve ikincisi de şeytana “tanrı” deyip secde etmektir!”

“tirgürser tengri tirgürür, ölürser tegri ölürür tedimiz erser, edgüg anıgag kop tengri yaratmış ol tedimiz erser...”

“Diriltirse tanrı diriltir, öldürürse tanrı öldürür dediysek, iyiyi de kötüyü de tanrı yaratmıştır dediysek (bizi bağışla)” (Özbay, 2014: 79).

Daha önceki çalışmadan farklı olarak bu çalışmada tespit ettiğimiz durum, Uygur Manihaistlerinin tanrı kelimesini taraf bildiren bir unsur olarak kullandığıdır. Bunu biraz açıklayalım:

Uygur Manihaizmine göre bir varlığın yaratıcı, ezeli ve ebedi olması, onun tanrı olması için yeterli değildir. Çünkü tanrı olmanın yegâne şartı iyi tarafta olmaktır. Tanrı kelimesi, Uygurlarda, yüce bir varlığa kulluk etmekten ziyade Manihaist hikâyedeki unsurların tarafını belirtmek için kullanılır. Nitekim gece göklerde görünen Samanyolu galaksisinin kolu dahî Manihaist Uygurlarda Tanrı olarak adlandırılır. Yine diğer Manihaist metinlerden farklı olarak Uygur Manihaist metinlerinde, Hormuzta’nın beş elementi için Beş Tanrı

ifadesinin kullanılmasına Prof. Burkitt de müstesna bir yer vermektedir. Yine Türkler bazen, Peygamber (Burkan) olan Mani'ye tanrı denmiş, bazen bir tanrı olan Wişparkar Tengri'ye Mitri Burkan şeklinde hitap etmişlerdir.

Yukarıda ifade ettiğimiz üzere; Kaşgarlı Mahmut'un ifadesine göre Türkçe'de melek kelimesini karşılayan bir kelime yoktur. Böyle bir anlayışları da yoktur. Bazı unsurlara firişte kelimesi ile hitap edilmektedir ancak bu da tam anlamıyla meleği karşılamaz. Yukarıda verdiğimiz örneklere göre Wişparkar'ın oğulları (Atlas vd.), Beş tanrı ve daha başka bazı unsurlar, Arap kaynaklarında melek olarak adlandırılırlar. Ancak Türkler bunlara tanrı demektedir. Yine melek telakkisi olmadığı için Nahashbat isimli meleğin bir misyonu olan Hormuzta'nın yoluna ışık tutma işi de zamanla Fri Roşan Tengri'ye devredilmiş, Nahashbat adeta unutulmuştur. Yine El-Birûnî'nin melek kavramı ile ilgili izahatlerini yukarıda vermiştik.

Bununla beraber teellüh ifade etmeyen, efendim manasındaki "tanrım" kelimesini yukarıda izah etmiştik ve bu anlattıklarımızın dışında tutuyoruz. Zira o dini bir ifade değildir.

Bütün bunlardan hareketle, Türklerin öncelikle, kötü tarafta olan tanrılara "tanrı" demediği ve bunu büyük günah saydığı, dolayısıyla tanrı kelimesinin, taraf bildiren bir kelime olduğu neticesine ulaştık. İkinci olarak da Türklerin, diğer Manihaist metinlerde tanrı olarak adlandırılmayan, iyi taraftaki birtakım unsurları tanrı olarak adlandırdığını gördük ve bunun; Türk telakkisinde melek anlayışının var olmaması, Manihaist hikâyenin anlaması zor bir mit olması ve Türk telakkisine uygun olmaması gibi sebeplerden ortaya çıktığı kanısına vardık. Bu sebepten Türkler, Arapların melek, İrani kaynakların silah, kıyafet gibi isimler verdiği Beş Tanrı'ya tanrı demektedirler.

Netice itibariyle Türk Manihaizmindeki politeizm, Manihaizm'in aslında bulunan politeist anlayıştan daha farklıdır. Türkler, kıraatlerde söyleniş sırasına göre bu dinî unsurları bir hiyerarşiye tabii tutmuşlar ancak hitap noktasında hepsine tanrı demişler, derece ayırt etmemişlerdir. Kötü taraftaki bir varlığa ise ne kadar yüce ve güçlü olursa olsun asla tanrı dememişlerdir.

Kısaltmalar

LC: Larry Clark: Uygur Manichaean Texts Vol. 2, Liturgical Texts.

DMP: D. Durkin-Meisterernst: Dictionary of Manichaean Texts: Texts from Central Asia and China: Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian,

DLT: Divan-ü Lugat-it-Türk.

ET: Eski Türkçe

OF: Orta Farsça

Sür: Süryanice

Ar: Arapça

Ave: Avestçe

Kaynakça

- ARAT, R. R. (2007). *Eski Türk Şiiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ASMUSSEN, J.P. (1965). *Xuāstvānīft, Studies in Manichaeism*, Copenhagen: Prostant Apud Munksgaard.
- ATTAR, F. (2002). *Tezkiretü'l-Evliyâ*, (Trc. Uludağ, S.). İstanbul: Mavi Yayıncılık.
- BOYCE, M. (Erişim Tarihi: 13.04.2022). "AMEŠA SPĒNTA." *Encyclopædia Iranica*. I/9, pp. 933-936. <http://www.iranicaonline.org/articles/amesa-spenta-beneficent-divinity>
- BURKITT, F.C. (1925). *The Religion of Manichees*. New York: Ams Press
- CLARK, L. (2013). *Uygur Manichaean Texts Vol. 2, Liturgical Texts*. Turnhout, Belçika: Brepols Publishers.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DİHHODA, A.E. (Erişim Tarihi: 19.08.2021). *Lugatnâme*. "Ameša Spend". <https://www.vajehyab.com/dekhoda/امشاسپندا>
- DURKIN-MEISTERERNST, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Texts: Texts from Central Asia and China: Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout, Belçika: Brepols Publishers.
- EKER, S. (2010). "Orhon Yazıtları İran Dilleri ile İlk Temaslar ve Benzer Birkaç Öge Üzerine", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, 321-332
- EL-BİRŪNÎ, M. A. (2011). *El-Âsâr el-Bâkiye*, (Trc: Batur, A.). İstanbul: Selenge Yayınları.

- EL-BİRÛNÎ, M.A. (2018). *Tahkîku Mâ Li'l-Hind*, (Trc. Burslan, K., Yitik, A.İ.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, A.B. (2020). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERGİN, M. (1994). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ESMAİLPOUR, A. (2005). *Manichaeen Gnosis & Creation Myth, Sino-platonic Papers*, no: 156. Philadelphia: University of Pennsylvania
- GROUSSET, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu*, (Trc. Uzmen, M.R.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GÜNAY, Ü., Güngör, H. (2019). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Bilge Kültür-Sanat.
- GÜNDÜZ, Ş. (2003). “Mecusilik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecusilik> (05.05.2021).
- İBN. NEDİM, M.İ. (2019). *El-Fihrist*, (Trc. Şeşen, R.). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- JACKSON, A.V.W. (1932). *Researches in Manichaeism With Special Reference to The Turfan Fragments*, New York: Columbia University Press.
- KAFESOĞLU, İ. (2018). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- KAŞGÂRÎ, M. (2020). *Divan-ü Lugat-it-Türk*, (Trc. Bozkurt, F.). Konya: Salon Yayınları.
- KAZANÇ, F.K. (2012). “Yeni Eflatuncu Felsefede Gnostik Unsurlar ve Tesirleri”, *Gnostik Akımlar ve Okültizm Sempozyumu*, Malatya.
- KEJRİWAL, M. (2016). “Symbolism of Elephants in Buddhist Art and Religion”, *In: International Conference on Asian Elephants in Culture & Nature*. s. 130, Centre for Asian Studies, University of Kelaniya, Sri Lanka.
- KLİMKEİT, H. (1982). Manichaeen Kingship: Gnosis At Home in the World. *Numen*, 29(1), 17-32. doi: <https://doi.org/10.1163/156852782X00123>.
- LE COQ, A. (1936). *Türkische Manichaica, aus Chotscho, Türkçe Mani El Yazıları* (Trc. Köseraif, F.), İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MACKENZİE, D.N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*, London: Oxford University Press.
- MİNORSKY, V. (1948). “Tamīm Ibn Baḥr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London 12, no. 2: 275–305.
- ÖGEL, B. (2020), *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanîft Manihaist Uygurların Tövbe Duası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- POLAT, N.H. (Erişim Tarihi: 13.04.2022). “Kehkeşân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kehkesan>.
- RUI, C. (Erişim Tarihi 29.08.2021). *A Study on The Religions Between Maitreyan Faith and Manichaeism*, www.academia.edu/5702321.

- TAN, M.N. (2013). “Tasavvuf İstılahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakî-i Belhî'nin Âdâbü'l-ibâdât'ı”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı 45. s. 159
- TAŞAĞIL, A. (2019). *Gök-Türkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (2001). *İştikakçının Köşesi*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*, İstanbul: Simurg Yayınevi.
- TOGAN, İ., Kara, G. ve Baysal, C. (2020). *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi (Chiu T'ang-shu)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOKYÜREK, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Budizm ve Manihaizm Terimleri*, Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- WALDSCHMİDT, E. ve Lentz, W. (1933). *Manihaische Dogmatik aus Chinesischen und Iranischen Texten*, Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.